

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ**  
**Центральноукраїнський національний технічний університет**  
**Економічний факультет**  
**Кафедра історії, археології, інформаційної та архівної справи**

«Допущено до захисту»  
Завідувач кафедри ІАІАС,  
доктор історичних наук,  
професор  
\_\_\_\_\_ Василь ОРЛИК  
«\_\_\_\_\_» \_\_\_\_\_ 2026 р.

**КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА**  
**за другим (магістерським) рівнем вищої освіти**  
**на тему:**  
**«Міські самоврядні інституції Наддніпрянської**  
**України (1870–1917 рр.). у процесах урбаністичної**  
**модернізації: історіографічний дискурс»**

Виконав: здобувач вищої освіти  
II курсу, групи ІА-24М  
ОНП «Історія матеріальної культури та  
експертиза об'єктів історичної спадщини»  
спеціальності 032 Історія та археологія  
КРАСНОЩОКОВ Олег Анатолійович  
«\_\_\_\_\_» \_\_\_\_\_ 2026 р.

Керівник роботи:  
доктор історичних наук, професор  
\_\_\_\_\_ Олександр БОНДАРЕНКО  
«\_\_\_\_\_» \_\_\_\_\_ 2026 р.

Рецензент: доктор історичних наук, професор,  
заслужений працівник освіти України,  
проректор з гуманітарно-виховних питань  
Черкаського державного технологічного  
університету,  
голова Черкаської обласної організації  
Національної спілки краєзнавців України  
\_\_\_\_\_ Валентин ЛАЗУРЕНКО

## **ЗМІСТ**

|                                                                                                                                                  |           |
|--------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----------|
| <b>ВСТУП.....</b>                                                                                                                                | <b>10</b> |
| <b>РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ТА<br/>ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ.....</b>                                                           | <b>16</b> |
| 1.1. Стан наукового розроблення проблеми.....                                                                                                    | 16        |
| 1.2. Джерельний комплекс дослідження.....                                                                                                        | 26        |
| 1.3. Понятійно-категоріальний апарат та методологія наукового<br>пошуку.....                                                                     | 31        |
| <b>РОЗДІЛ 2. МІСЬКІ САМОВРЯДНІ ІНСТИТУЦІЇ ЯК ЧИННИК<br/>УРБАНІСТИЧНОЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ В ІСТОРІОГРАФІЧНОМУ<br/>ВИМІРІ.....</b>                       | <b>37</b> |
| 2.1. Становлення муніципальних органів як суб'єктів модернізаційних<br>процесів у працях дослідників.....                                        | 37        |
| 2.2. Наукова рефлексія щодо повноважень та фінансово-господарської бази<br>самоврядування.....                                                   | 49        |
| 2.3. Взаємодія міських інституцій з державною владою та громадою у<br>трансформації міського простору: наукові інтерпретації.....                | 56        |
| <b>РОЗДІЛ 3. МОДЕРНІЗАЦІЯ МАТЕРІАЛЬНОГО ТА<br/>СОЦІОКУЛЬТУРНОГО СЕРЕДОВИЩА МІСТ ЯК РЕЗУЛЬТАТ<br/>МУНІЦИПАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ В ІСТОРІОГРАФІЇ.....</b> | <b>66</b> |
| 3.1. Роль міського самоврядування у формуванні архітектурного обличчя та<br>громадських споруд: історіографічний дискурс.....                    | 72        |
| 3.2 Діяльність органів самоврядування щодо розвитку інженерно-технічних<br>мереж у дослідженнях науковців.....                                   | 79        |
| 3.3. Внесок муніципальних інституцій у соціокультурну сферу та благоустрій<br>міського простору як об'єкт історіографічного аналізу.....         |           |
| <b>ВИСНОВКИ.....</b>                                                                                                                             | <b>88</b> |
| <b>СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....</b>                                                                                             | <b>93</b> |

## ВСТУП

**Актуальність дослідження** зумовлена необхідністю переосмислення історичного досвіду муніципального управління в контексті сучасних трансформацій українського суспільства та європейського вектора розвитку.

Друга половина XIX – початок XX ст. стали для Наддніпрянської України часом справжнього урбаністичного прориву, коли, власне, на наших очах закладався фундамент сучасного міського побуту. Звісно, муніципальні реформи 1870 та 1892 років були досить неоднозначними й навіть суперечливими за своєю суттю. З одного боку, самодержавство було просто змушене реагувати на виклики епохи, а з іншого — воно відчайдушно намагалось не випускати віжки з рук, посилюючи адміністративний контроль та суттєво обмежуючи фінансову свободу громад. Проте, як би там не було, саме міські думи та управи з часом перетворилися на головних «двигунів» модернізації.

Сьогодні науковці дивляться на цю проблему крізь призму так званого «урбаністичного повороту», що, безумовно, змінює кут зору. Це означає, що місто тепер вивчають не просто описово, а як складний і живий модернізаційний механізм. Власне, міське самоврядування Наддніпрянщини стало справжнім полем битви, де імперські методи управління жорстко стикалися з амбіціями місцевих еліт, які прагнули розширити свої повноваження. І хоча державний нагляд був надзвичайно щільним, муніципалітетам дивовижним чином вдавалося реалізовувати проекти, що докорінно змінювали обличчя міст. Йдеться, насамперед, про розбудову інфраструктури, появу перших електромереж, розвиток транспорту, а також значні зрушення в освіті та медицині.

Безумовно, зараз існує гостра потреба в глибокому історіографічному аналізі цієї теми, аби критично переосмислити все, що вже було написано дослідниками раніше. Якщо уважно простежити еволюцію наукової думки –

від сухих юридичних оцінок дореволюційного періоду до сучасних розвідок – можна помітити кардинальну зміну парадигм. На щастя, ми нарешті відійшли від зацикленості на класовій боротьбі й почали аналізувати реальні соціокультурні трансформації та справжню роль управлінських еліт у житті міста. Така систематизація знань дає змогу побачити «білі плями», зокрема те, наскільки ефективними були муніципальні органи в умовах постійного браку ресурсів та тотальної імперської регламентації.

У практичному вимірі актуальність посилюється завданнями сучасної децентралізації в Україні. Історичний досвід самоврядування дає можливість зрозуміти генезу вітчизняних муніципальних практик, оцінити їхню стійкість у кризових умовах та використати ці висновки для розробки стратегій міського розвитку.

Отже, актуальність цієї теми, як на мене, криється у нагальній потребі нарешті створити цілісне історіографічне узагальнення того, як міське самоврядування виступало потужним фактором урбаністичної модернізації. Це був унікальний процес, де правові норми, фінансові розрахунки та соціокультурні зміни спліталися в єдине ціле, формуючи обличчя тогочасних українських міст. Власне, такий аналіз – це не просто данина минулому, а спроба знайти науково обґрунтовані орієнтири, які б стали у пригоді для сучасних муніципальних реформ.

Що ж до **мети нашого дослідження**, то вона полягає у здійсненні ґрунтовного історіографічного аналізу того, як змінювалися наукові погляди на правовий статус, роль та реальну діяльність самоврядних інституцій Наддніпрянської України у період з 1870 по 1917 роки. Ми прагнемо з'ясувати, наскільки повно й глибоко ці питання висвітлені в науці крізь призму процесів модернізації та соціокультурної трансформації всього регіону. Безумовно, це дозволить нам зрозуміти, як дослідники різних поколінь трактували шлях українського міста до сучасних стандартів життя.

Для досягнення поставленої мети визначено такі **завдання**:

- Проаналізувати етапи наукового розроблення проблеми та охарактеризувати інформативний потенціал джерельної бази дослідження.
- Обґрунтувати методологічні підходи та суттєво уточнити внутрішній зміст засадничих категорій дослідження, насамперед таких складних термінів, як «урбаністична модернізація» та «муніципальна політика» у розрізі розвитку матеріальної культури, щоб чітко окреслити теоретичне підґрунтя аналізу.
- З’ясувати наукові інтерпретації становлення міських дум й управ як суб’єктів модернізації та еволюцію поглядів на їхній правовий статус і взаємовідносини з владою.
- Узагальнити наукову рефлексію щодо фінансово-господарської бази самоврядування як економічного фундаменту трансформації матеріального середовища міст.
- Проаналізувати висвітлення ролі муніципальних інституцій у трансформації архітектурного простору та розвитку інженерно-технічних мереж міст.
- Здійснити історіографічний аналіз внеску органів самоврядування у соціокультурну сферу та благоустрій як чинників творення об’єктів історичної спадщини.

**Об’єкт дослідження** – процес накопичення, систематизації та трансформації наукових знань щодо діяльності міських самоврядних інституцій Наддніпрянської України у 1870–1917 рр. як важливого чинника урбаністичної модернізації.

**Предмет дослідження** – концептуальні підходи, теоретичні оцінки та історіографічні дискурси щодо впливу муніципальних органів на трансформацію матеріального (архітектурно-містобудівного, інженерно-технічного) та соціокультурного середовища міст Наддніпрянщини.

**Хронологічні межі дослідження** мають дворівневу структуру:

**Об’єктно-хронологічні межі** нашого дослідження, що окреслюють безпосередній період функціонування згаданих інституцій, охоплюють 1870–

1917 рр. Слід зауважити, що нижня межа чітко зафіксована моментом запровадження Міського положення від 16 червня 1870 року, яке, власне, і дало старт фундаментальному реформуванню системи самоврядування на принципах всестановості. Водночас верхня межа цілком логічно зумовлена бурхливими подіями Лютневої революції 1917 року, адже саме тоді відбулася радикальна й незворотна трансформація всіх муніципальних структур на тлі стрімкого розпаду царату.

Що ж стосується **історіографічних меж**, тобто періоду появи відповідної наукової літератури, то вони простягаються від 70-х років XIX століття аж до середини 2020-х років. Такий широкий часовий діапазон, безперечно, дозволяє нам у всіх деталях простежити складну еволюцію наукової думки — починаючи від праць безпосередніх сучасників тих реформ і завершуючи найбільш актуальними студіями часів уже незалежної України.

**Географічні межі дослідження** охоплюють територію Наддніпрянської України, яка входила до складу Російської імперії. Аналіз зосереджений на матеріалах, що стосуються міст дев'яти губерній (Київської, Подільської, Волинської, Чернігівської, Полтавської, Харківської, Катеринославської, Херсонської та Таврійської). Вибір даного регіону обумовлений спільністю законодавчого поля, в якому функціонувало самоврядування, та подібністю темпів урбаністичної модернізації в межах зазначеного геополітичного простору.

Для розв'язання поставлених завдань використано комплекс загальнонаукових та спеціально-історичних **методів**:

- Основним інструментом у нашій роботі став метод історіографічного аналізу та синтезу, який, власне, і дозволив нам максимально ефективно впорядкувати цей справді величезний масив накопиченого наукового доробку, перетворивши розрізнені тексти на цілісну картину розвитку дослідницької думки.

- Проблемно-хронологічний метод – дав змогу розглянути процес накопичення історичних знань про міські інституції у логічній часовій послідовності (дореволюційний, радянський, сучасний етапи).
- Порівняльно-історичний метод – використано для зіставлення вітчизняних та зарубіжних історіографічних традицій, а також порівняння оцінок діяльності самоврядування в різні історичні періоди.
- Термінологічний аналіз (деконструкція понять) деконструкція – застосовано для концептуалізації понять «урбаністична модернізація» та «муніципальна політика», а також їхньої інтерпретації як теоретико-історіографічного конструкту.
- Інституційний підхід – дозволив проаналізувати, як у науковій літературі висвітлювалася структура, функції та правовий статус міських дум і управ.
- Міждисциплінарний підхід – сприяв залученню методів урбаністики, соціальної історії та політичних студій, що дало змогу комплексно оцінити трактування соціокультурної діяльності самоврядування.

**Наукова новизна** нашої роботи, власне, полягає у спробі вперше комплексно й критично проаналізувати те, як історики бачили діяльність міських дум Наддніпрянщини (1870–1917 рр.) у ролі головних рушіїв урбанізації. Нам вдалося уточнити понятійний апарат, зокрема деконструювавши терміни «урбаністична модернізація» та «муніципальна політика» через призму змін у матеріальній культурі. Безумовно, вперше було систематизовано наукові погляди на роль самоврядування у трансформації міського простору – від прокладання мереж до створення унікального архітектурного стилю. Окрім того, ми поглибили критичне осмислення джерел, що дало змогу краще зрозуміти соціокультурні наслідки реформ у вітчизняній науці.

Щодо **практичного значення**, то наші висновки стануть надійною базою для майбутніх досліджень з історії міського управління та модернізаційних процесів. Звісно, систематизовані нами дані та уточнені

поняття можна ефективно використовувати у викладанні історії України, правознавства чи сучасних урбаністичних студій. Результати роботи, на нашу думку, цілком можуть стати основою для нових підручників чи аналітичних звітів. Ба більше, цей історичний досвід може бути корисним і для сучасних управлінців при розробці стратегій розвитку міст, збереженні пам'яток та формуванні культурної політики громад.

**Структура роботи.** Структура магістерської кваліфікаційної роботи зумовлена метою та завданнями дослідження. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел і літератури. Список використаних джерел та літератури становить 67 позицій. Обсяг основного тексту – 84 сторінки. Загальний обсяг роботи – 100 сторінок.

# РОЗДІЛ 1

## ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

### 1.1. Стан наукового розроблення проблеми.

Визначення стану наукової розробки теми передбачає, власне, аналіз історіографічного доробку щодо діяльності міських дум Наддніпрянщини у 1870–1917 роках крізь призму урбанізації. Йдеться, насамперед, про встановлення рівня накопичення знань про інституційні зміни та реальну роль муніципалітетів у модернізаційних процесах межі століть. Звісно, це дозволить нам систематизувати уявлення про те, як саме тогочасні управи впливали на розвиток міст. Таким чином, ми окреслюємо межі вивченості практичних кроків самоврядування у цей переломний період.

Історіографічні праці доцільно умовно поділити за формально-функціональним критерієм на три групи

1. Фундаментальні дослідження — це монографії, дисертації та навчальні посібники, у яких, власне, прямо чи опосередковано висвітлюються концептуальні підходи до вивчення міського самоврядування як ключового чинника урбаністичних змін.

2. Водночас історіографічні вступи до дисертацій та монографій аналізують, як відомо, правові, соціально-економічні та культурні аспекти функціонування органів самоврядування в умовах капіталістичної трансформації міст.

3. Статті, огляди та рецензії у фахових виданнях і матеріалах конференцій, які зосереджуються на окремих дискусійних питаннях муніципальних реформ, фінансово-господарської діяльності та практичній

ролі міських інституцій у розвитку міської інфраструктури й соціокультурного середовища.

Ці групи істотно різняться між собою методологічними підходами, концептуальними акцентами та глибиною аналізу, проте в сукупності вони дозволяють реконструювати цілісну картину функціонування самоврядних органів як головного рушія урбаністичного поступу Наддніпрянщини другої половини XIX – початку XX ст. Тематично весь наявний масив історіографічних праць можна, як на мене, згрупувати за такими ключовими напрямками:

1. Інституційно-правовий та соціально-комунікативний, що охоплює вивчення становлення муніципальних органів, їхньої фінансової бази та, звісно, специфіки взаємодії з державою і громадою.

2. Матеріально-інфраструктурний, який зосереджений на ролі самоврядування у розвитку інженерних мереж, будівництві споруд та трансформації архітектурного обличчя міст.

3. Соціокультурний, що аналізує внесок муніципалітетів у розвиток освіти, охорони здоров'я та, власне, загальний благоустрій міського простору.

Перші дослідження, що стосуються самоврядування в імперській добі, сягають кінця XIX – початку XX ст. Важливою є рецензія О. Корнілова на працю Б. Веселовського «История земства за 40 лет», у якій аналізувалася еволюція земських бюджетів, медицини, освіти й піклування, а також обґрунтовувався значний пізнавальний потенціал дослідження самоврядних інституцій загалом<sup>1</sup>. У цей же період М. Василенко<sup>2</sup>, М. Драгоманов<sup>3</sup>, О.

---

<sup>1</sup> Корнилов А.А. Б.Б.Веселовский. История земства за сорок лет. Санкт-Петербург, 1910. 72 с.

<sup>2</sup> Василенко Н. К истории малорусской историографии и малорусского общественного строя // Киевская старина. 1894. №11. С. 242–270.

<sup>3</sup> Драгоманов М. Чудацькі думки про українську національну справу: вибране. К., 1991. С. 461–558.

Лазаревський<sup>4</sup> започаткували власне українську історіографічну традицію вивчення інститутів місцевого врядування як складника модернізаційних процесів.

Поворотним пунктом стала праця Д. Дорошенка «Огляд української історіографії»<sup>5</sup>, де узагальнено дослідження від XI ст. до 1920-х рр.

У радянський період тематику міського самоврядування було ідеологічно обмежено, натомість із кінця 1980-х рр. – на тлі переосмислення історичної науки – починається новий етап системного осмислення діяльності місцевих інституцій.

Серед вітчизняних істориків особливу роль відіграли праці Л. Зашкільняка<sup>6</sup>, Я. Калакури<sup>7</sup>, І. Колесник<sup>8</sup>, які аналізували методологічні засади української історіографії, зокрема питання функціонування місцевих органів влади в контексті модернізації суспільства.

Чималий внесок у розробку окресленої теми зробили монографія та дисертація О. Бондаренка<sup>9</sup> Автор здійснив комплексний історіографічний аналіз процесу формування наукових знань про міське самоврядування Наддніпрянської України впродовж 1785–1917 рр.. Він систематизував та переосмислив еволюцію поглядів дослідників імперської, радянської та сучасної доби на роль самоврядних інституцій в умовах урбанізації та переходу до індустріального суспільства. Особливу увагу приділено висвітленню фінансової діяльності органів самоврядування, їхній взаємодії з

---

<sup>4</sup> Лазаревский А. Прежние изыскатели малорусской старины // Киевская старина. 1894. №12. С. 349–387.

<sup>5</sup> Дорошенко Д. Огляд української історіографії. К., 1996. С. 3–5.

<sup>6</sup> Зашкільняк Л. Сучасна світова історіографія. Львів: ПАІС, 2007. 312 с.

<sup>7</sup> Калакура Я.С. Українська історіографія: Курс лекцій. К., 2004. 496 с.

<sup>8</sup> Колесник І. Українська історіографія (XVIII – початок XX століття). К.: Генеза, 2000. 256 с.

<sup>9</sup> Бондаренко О.В. Міста Наддніпрянської України за імперської доби (1785–1917 рр.): історіографічний дискурс: монографія. Кропивницький: Видавець Лисенко В.Ф., 2021. 364 с.; Його ж. Соціально-економічні та соціокультурні процеси в містах Наддніпрянської України в 1785-1917 рр.: історіографія: дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.06; Ун-т Григорія Сковороди в Переяславі. Переяслав, 2021. 455 с.

державною владою та внеску міських станів у модернізаційні процеси регіону.

Доробок Л. Годунової заслуговує на увагу в аспекті вивчення податкової політики царизму<sup>10</sup>. Авторка акцентувала на історії міських податків як індикаторі економічної автономії місцевих органів. А. Істоміна, досліджуючи фінансову політику царського уряду в Україні, охарактеризувала стан вивчення міських бюджетів Наддніпрянщини, відзначивши зацікавлення сучасної історіографії темою самоврядних фінансів і конфліктами між земствами та міськими думами<sup>11</sup>.

О. Скороход у дисертації розкрила економічну політику царату в Південній Україні та її відображення у дослідженнях торгівлі й портової діяльності – важливих складників міської модернізації. Вона виокремила три напрями історіографії: інтеграцію регіону до внутрішнього ринку імперії, зовнішню торговельну політику та розвиток транспортно-комунікаційної інфраструктури<sup>12</sup>.

Істотний внесок у формування історіографії економічного життя міст зробив Т. Гончарук, який розглянув розвиток зовнішньої торгівлі Одеси, зокрема функціонування порто-франко, простеживши еволюцію наукових підходів у різні історичні періоди<sup>13</sup>. Його напрацювання є цінними для розуміння економічної основи діяльності міських самоврядних органів як чинників модернізації.

---

<sup>10</sup> Годунова Л. В. Українські землі в податковій політиці Росії (XVIII – початок XX ст.): історіографія: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06; КНТУ. Кіровоград, 2014. 237 с.

<sup>11</sup> Істоміна А.О. Фінансова політика уряду Російської імперії в Україні (1861-1917 рр.): історіографія: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06; ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький держ. пед. ун-т ім. Григорія Сковороди». Переяслав, 2020. 331 с.

<sup>12</sup> Скороход О.В. Економічна політика російського уряду на Півдні України у дореформений період: історіографія: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06; Переяслав-Хмельницький, 2018. 266 с.

<sup>13</sup> Гончарук Т.Г. Торгівля України першої половини XIX ст.: історія вивчення: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Одеса, 1998. 16 с. Його ж. З історії вивчення української економіки першої половини XIX ст.: Історіографічні нариси. О., 1999. 152 с.

У цей науковий дискурс цілком вписується праця В. Світличної, що присвячена вивченню спадщини О. Оглоблина – одного з перших дослідників економічного розвитку українських міст кінця XVIII – XIX ст.<sup>14</sup> Те, як він акцентував увагу на детальному аналізі внутрішньої торгівлі та безпосередній участі міських інституцій у господарських процесах, безумовно, стало визначальним методологічним орієнтиром для багатьох наступних наукових розвідок. Власне, такий підхід дозволив дослідникам відійти від загальних описів і зосередитися на конкретних економічних механізмах, що й заклало міцний фундамент для подальшого вивчення ролі самоврядування у розвитку міст. Більше того, саме це зміщення фокусу на «прагматичну» сторону діяльності муніципалітетів допомогло краще зрозуміти логіку формування модерного міського середовища Наддніпрянщини..

Т. Шаравара, розглядаючи історіографію міських реформ другої половини XIX – початку XX ст., підкреслила, що особливості осмислення історії місцевого самоврядування значною мірою визначалися соціальним походженням і світоглядом авторів, а також панівною ідеологією певних епох<sup>15</sup>.

Другу групу джерел становлять історіографічні огляди в межах дисертаційних та монографічних праць, які дають змогу детально проаналізувати ключові аспекти діяльності міських дум і управ Наддніпрянщини у 1870–1917 рр.

Аналіз процесу накопичення знань про міста імперської доби започаткували радянські історики. Одну з перших спроб здійснив Л. Веліхов у монографії «Основы городского хозяйства» (1928), де розглянув методологічні та історіографічні аспекти дослідження міста, наголошуючи на

---

<sup>14</sup> Світлична В.В. О.П. Оглоблин як історик народного господарства України: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06. К., 2003. 19 с.

<sup>15</sup> Шаравара Т.О. Реформи і контрреформи другої половини XIX – початку XX століття в Російській імперії: історіографія. Київ: Ліра. К., 2011. 487 с

відсутності універсальної дефініції поняття «місто»<sup>16</sup>. Він простежив погляди як російських, так і західноєвропейських учених (В. Семенов-Тян-Шанський, М. Анциферов, М. Ковалевський, М. Вебер та ін.), що заклали підґрунтя для подальших студій.

Надзвичайно вагомий внесок у розробку цієї теми зробив П. Риндзюньський, який став одним із перших дослідників, що детально окреслили стан історіографії дорадянського періоду. Він слушно зауважував, що специфічне уявлення про нібито «негативну роль» російського міста, яке остаточно сформувалося ще в середині XIX століття, протягом тривалого часу фактично гальмувало повноцінний розвиток урбаністичних студій.. Безумовно, саме такі праці надали той необхідний фактологічний матеріал, що згодом дозволив історикам зрозуміти та виокремити загальні закономірності розвитку міського простору на теренах імперії. Отже, Риндзюньський не лише проаналізував існуючий доробок, а й допоміг подолати певні методологічні стереотипи, що заважали об'єктивному погляду на історію міст.<sup>17</sup>

У сучасній українській історичній науці аспекти історії міст імперської доби стали предметом ґрунтовних праць В. Константинової<sup>18</sup>, О. Прищепи<sup>19</sup> та Д. Чорного<sup>20</sup>. Вони аналізували історіографію розвитку міських інституцій у різних регіонах Наддніпрянщини.

Особливе місце посідає монографія Д. Чорного «По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець XIX – початок XX ст.)». Автор показав, що дослідження історії міст Лівобережжя розпочалося у 1920-х рр.

---

<sup>16</sup> Велихов Л.А. Основы городского хозяйства. Общее учение о городе, его управлении, финансах и методах хозяйства / переиздание 1928 г. М.: Наука, 1996. 480 с.

<sup>17</sup> Риндзюньский П.Г. Городское гражданство дореформенной России. М.: Изд-во Акад. наук СССР, 1958. 559 с.;

<sup>18</sup> Константинова В.М. Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861 – 1904 роки). Запоріжжя: АА ТанDEM, 2010. 596 с.

<sup>19</sup> Прищепка О. П. Міста Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. Рівне: ПП ДМ, 2010. 287 с.

<sup>20</sup> Чорний Д.М. По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець XIX – початок XX ст.). Х.: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2007. 304 с.

під впливом нової влади, яка прагнула «інвентаризації» ресурсів, та краєзнавчого руху, що став складовою українізації. Дослідник наголошував на впливі узагальнювальних праць дорадянських дослідників (Анциферов, Веліхов, Веселовський), а також на зміні політичної атмосфери в СРСР у 1930-х рр., коли акцент було перенесено на історію фабрик і заводів. І лише у 1950–1980-х рр. з'явилися перші узагальнювальні праці з історії міст Російської імперії (Риндзюньський, Миронов, Рашин, Водарський, Кабузан). На думку Д. Чорного, сучасні публікації прагнуть показати реалії міського життя в усій його суперечливості. Важливим є акцент на досягненнях міських самоврядувань початку ХХ ст. та руйнівних наслідках більшовицького перевороту й тривалого комуністичного режиму<sup>21</sup>.

Монографія В. Константиної, присвячена урбанізації Південної України пореформеної доби, містить розлогий історіографічний сюжет. Авторка досить логічно систематизувала дослідження за територіальною ознакою, виокремивши розвідки про урбанізацію Південної України, праці про інші українські регіони та імперський контекст загалом, а також наукові роботи, що, власне, лише опосередковано торкаються питань урбаністики.

Такий підхід дозволив визначити місце досліджень у загальному доробку історичної урбаністики, звернути увагу на асинхронність розвитку історіографії в Україні та за її межами, а також уникнути вузьких методологічних рамок<sup>22</sup>.

Константинова цілком справедливо пов'язує новий етап в історіографії урбанізації з періодом перебудови та проголошенням незалежності України. Ці доленосні події, власне, спричинили справжній сплеск інтересу до нашого минулого та активний пошук свіжих методологічних підходів. Водночас пострадянська наука була змушена фактично «наздоганяти» західну школу, адаптуючи вже апробовані у світі моделі до місцевих реалій<sup>23</sup>.

---

<sup>21</sup> Там само. С.5-21

<sup>22</sup> Константинова В.М. Урбанізація: південноукраїнський вимір. С. 15.

<sup>23</sup> Там само. С. 25–26.

До третьої групи входять фахові статті та рецензії, що, власне, аналізують гострі дискусії навколо муніципальних реформ, фінансові аспекти та реальний внесок міських інституцій у розбудову інфраструктури й соціокультурного простору.

Активізація досліджень історії міст Російської імперії відбулася у 1950–1960-х рр., коли з'явилася значна кількість монографій і статей, що зумовило потребу узагальнень. Історіографічні статті Ю. Клокмана<sup>24</sup>, П. Риндзюньського<sup>25</sup> та В. Яцунського<sup>26</sup> визначили основні тенденції та досягнення.

У статті «Изучение городов первой половины XIX в.» П. Риндзюньський проаналізував імперську й радянську літературу. Він критично оцінював імперську історіографію, яка шукала «незмінні ознаки міського життя», натомість радянська наука, за його словами, застосовувала історичний підхід, розглядаючи розвиток міст як вираження соціальних суперечностей. Це дозволило створити певну модель дослідження: у більшості монографій описувалися промисловий розвиток, демографічні зміни, соціальний склад, система управління, зовнішній вигляд і побут містян. Як приклади він навів праці В. Жукова про міста Бесарабії та І. Старовойтенка, М. Лисенка, Ф. Ястребова про Київ<sup>27</sup>.

У сучасній українській історіографії кількість публікацій суттєво зросла. А. Гуменюк дослідив стан вивчення міст Правобережної України у 1860–1914 рр., наголосивши на низькому рівні висвітлення соціально-

---

<sup>24</sup> Клокман Ю. Р. Историография русских городов второй половины XVII – XVIII вв. // Города феодальной России. М., 1966. С. 51–64.

<sup>25</sup> Риндзюньский П. Г. Изучение городов первой половины XIX в. // Города феодальной России. М., 1966. С. 65–73.

<sup>26</sup> Яцунский В. К. Некоторые вопросы методики изучения истории феодального города в России // Города феодальной России. М., 1966. С. 83–89.

<sup>27</sup> Риндзюньский П. Г. Изучение городов. С. 65–67

економічних, демографічних та етнічних аспектів, а також на слабкому дослідженні міських поселень без юридичного статусу<sup>28</sup>.

Т. Шаравара у статті «Реформи і контрреформи місцевого й міського самоврядування другої половини XIX ст.» окреслила етапи розвитку радянської історіографії, які були зумовлені політичними обставинами, що безпосередньо впливали на характер історичних праць<sup>29</sup>. Аналіз джерел дав змогу дослідниці дійти висновку, що комплексного дослідження перебігу земської та міської реформ в Україні не здійснено, а більшість праць базувалася на загальносоюзній та російській літературі. Недостатньо висвітленими залишаються наслідки реформ у різних регіонах імперії, ефективність господарсько-фінансової діяльності земських і міських самоврядувань, функціонування міських інституцій, взаємини між думами й управами, регіональні особливості реформ, модернізація органів на межі XIX – початку XX ст., внесок соціальних верств у реалізацію реформ<sup>30</sup>.

Проблемі міського самоврядування присвячені статті В. Коробка<sup>31</sup> та С. Добржанського<sup>32</sup>. Коробка дослідив стан розроблення історії самоврядування в Катеринославській губернії останньої третини XIX – початку XX ст. і дійшов висновку, що дореволюційні автори здебільшого викривали вади управління, а радянська історіографія реформ 1870 та 1892 рр. була малочисельною й методологічно обмеженою. Безумовно, ці праці стали

---

<sup>28</sup> Гуменюк А. О. Стан дослідження розвитку міст Правобережної України в історіографії 60-х рр. XIX ст. – 1914 р. // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. 2018. Т. 28. С. 332–337.

<sup>29</sup> Шаравара Т.О. Реформи і контрреформи місцевого й міського самоврядування другої половини XIX ст. в Російській імперії у працях радянських та зарубіжних дослідників. *Український історичний журнал*. 2011. № 1. С. 166–179.

<sup>30</sup> Там само. С. 179.

<sup>31</sup> Коробка В.М. Наукова розробка проблеми міського самоврядування у Катеринославській губернії останньої третини XIX – початку XX ст. // Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія. 2011. Вип. 1. С. 54–61.

<sup>32</sup> Добржанський С. Реформування системи управління міст Російської імперії в науково-публіцистичному дискурсі кінця XIX – початку XX ст. // *Український історичний журнал*. 2019. № 6. С. 155–171.

міцним підґрунтям для майбутніх розвідок. С. Добржанський проаналізував сприйняття міських інституцій у публіцистичному дискурсі, ставлення громадськості до реформ 1870 та 1892 рр. і пропозиції щодо зміни законодавства. Автори, репрезентуючи інтереси влади, опозиції, міщан, чиновництва, робітників і фінансово-промислових кіл, незалежно від формату видань, наголошували на кризі існуючого самоуправління та необхідності його реформування<sup>33</sup>.

Вагомий внесок у дослідження фінансової політики царизму зробив В. Орлик<sup>34</sup>. У низці статей він проаналізував історіографію податкової політики в містах Наддніпрянщини. У публікації 2005 р. вчений зазначив, що більшість джерел – це спадщина сучасників епохи, працівників Міністерства фінансів, характерна формально-юридичним підходом. В іншій статті він наголосив, що буржуазні реформи 1860–1880-х рр. стимулювали дослідження державних фінансів. В. Орлик також розглянув спадщину І. Гуржія та дожовтневу фінансово-правову літературу, поділивши джерела на три групи: документальні, монографічні та довідкові, а також мемуари й публіцистику.

О. Журба, аналізуючи публікації місцевих дослідників XIX – початку XX ст. про Катеринослав, запропонував періодизацію історіографічного освоєння теми та визначив значення традиції для сучасних концептуальних підходів до урбанізаційних процесів Південної України<sup>35</sup>. Н. Шкільнюк дослідила історіографію міст Волинської губернії, зазначивши, що проблематика розроблялася дослідниками XIX – початку XX ст.,

---

<sup>33</sup> Добржанський С. Реформування системи. С. 155.

<sup>34</sup> Орлик В.М. Податкові органи Російської імперії в Україні (історіографія проблеми) Український історичний журнал. 2005. №4. С. 190–199; Його ж. Фінансова політика Російської імперії в українських губерніях у XIX ст.(історіографія проблеми). Проблеми історії України XIX-початку XX ст. 2006. Вип.11. С.87. С. 85–95.

<sup>35</sup> Журба О.І. Історія Катеринослава в історіографії XIX – початку XX століття // Універсум історії та археології. Дніпро, 2019. Т. 2(27). Вип. 2. С. 214–223.

радянськими та зарубіжними істориками, а нині активно – українськими краєзнавцями<sup>36</sup>.

Отже, аналіз наявного історіографічного доробку свідчить про значний інтерес дослідників до функціонування міських самоврядних інституцій Наддніпрянської України в контексті модернізаційних процесів. Попри ґрунтовне висвітлення інституційно-правових та фінансових аспектів діяльності міських дум і управ, у науковому дискурсі все ще бракує комплексних досліджень, які б інтегрували господарську практику муніципалітетів із трансформацією соціокультурного простору та повсякденним життям містян. Це підкреслює необхідність подальшої систематизації знань для реконструкції цілісної ролі місцевого самоврядування як ключового чинника урбаністичних змін на межі XIX – XX ст.

## **1.2. Джерельна база дослідження**

Репрезентативність історіографічного аналізу діяльності міських дум прямо залежить від глибини та системності залученої джерельної бази, адже саме вона є тим фундаментом, на якому будуються всі подальші висновки.

Ми повною мірою поділяємо тезу М. Варшавчика про те, що створити якусь універсальну класифікацію джерел, яка б підходила для абсолютно всіх етапів розвитку науки, практично неможливо. Саме тому, враховуючи цей складний момент, ми сформували власний комплекс матеріалів, що був максимально адаптований до специфіки вивчення процесів урбаністичної модернізації Наддніпрянщини у період 1870–1917 років. Весь цей величезний масив інформації, на наш погляд, доцільно розділити на сім основних груп, кожна з яких дозволяє з різних ракурсів поглянути на еволюцію

---

<sup>36</sup> Шкільнюк Н. Історіографічний доробок проблематики міст Волинської губернії у XX ст. // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Сер. Історія. 2016. Вип. 2, ч. 3. С. 61–69.

муніципального життя. Такий структурований підхід, власне, дає змогу не просто накопичувати сухі факти, а й чітко бачити логіку розвитку тогочасних міських інституцій у всьому їхньому різноманітті.

**1. Опубліковані збірники документів і законодавчі акти.** Ця група фіксує нормативно-правові рамки, у яких функціонували самоврядні органи. Ключовим для теми є «Полное собрание законов Российской империи», де містяться базові акти модернізації: Міські положення від 16 червня 1870 р.<sup>37</sup> та від 11 червня 1892 р.<sup>38</sup> Як зазначає В. Шандра, закон виступає «умовною системою координат», що відображає баланс між урядовими планами та реальним станом міських громад<sup>39</sup>. Окрему цінність становлять статистичні видання («Города России»<sup>40</sup>, «Экономическое состояние городских поселений»<sup>41</sup> та ін.), що дозволяють реконструювати фінансовий фундамент самоврядування та динаміку господарського розвитку міст.

**2. Узагальнювальні та монографічні роботи.** Ця категорія джерел є найбільш масивною за обсягом, адже вона фактично слугує дзеркалом, у якому відображається тривала еволюція наукових підходів до вивчення ролі міських дум та управ у процесах трансформації міст.:

– Остання чверть XVIII – перша половина 1860-х рр.: Праці, що аналізують дореформений стан міст (К. Арсен'єв<sup>42</sup>, А. Скальковський<sup>43</sup>), створюючи базу для розуміння необхідності модернізації.

---

<sup>37</sup> Городовое положение, высочайше утвержденное 16 июня 1870 года. Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. Санкт-Петербург, 1872. Т. XLV: 1870. Отделение первое. № 48498.

<sup>38</sup> Городовое положение, высочайше утвержденное 11 июня 1892 года. Полное собрание законов Российской империи. Собрание третье. Санкт-Петербург, 1895. Т. XII: 1892. № 8708.

<sup>39</sup> Шандра В. Адміністративні установи Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст. в російському законодавстві: джерелознавчий аналітичний огляд. К.: Ін-т української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України, 1998. С.6.

<sup>40</sup> Города России в 1904 году. СПб.: Центр. статист. ком. МВД, 1906. 873 с.

<sup>41</sup> Экономическое состояние городских поселений Европейской России в 1861-62 г. Санкт-Петербург: Типография К. Вульфа, 1863. 917 с.

<sup>42</sup> Арсен'єв К.И. Гидрографическо-статистическое описание городов Российской империи. СПб., 1832–1834. Вып. 1–8.

– Друга половина 1860-х – 1880 рр.: Концептуалізація самоврядування у зв'язку з реформою 1870 р. Конфлікт громадської (В. Лешков<sup>44</sup>, О. Васильчиков<sup>45</sup>) та державної (Б. Чичерін<sup>46</sup>, О. Градовський<sup>47</sup>) теорій, а також фундаментальні студії І. Дитятіна<sup>48</sup> щодо устрою міст.

– 1890-і – 1910-і рр.: Дослідження «золотої доби» самоврядування. Праці О. Кізеветтера<sup>49</sup>, К. Пажитнова<sup>50</sup>, В. Семенова-Тян-Шанського<sup>51</sup> фокусуються на господарських успіхах та політичних обмеженнях дум.

– 1920-і – початок 1930-х рр.: Поява україноцентричних студій О. Оглоблина<sup>52</sup>, М. Слабченка<sup>53</sup>, які розглядали міські інституції крізь призму капіталістичного розвитку та промислового зростання.

– Середина 1930-х – друга половина 1980-х рр.: Радянська історіографія позначена працями П. Риндзюньського<sup>54</sup>, В. Нардової<sup>55</sup>, В. Тимофієнка<sup>56</sup>, де

---

<sup>43</sup> Скальковский А. Первое тридцатилетие истории города Одессы. 1793–1823. Одесса: Городская типография, 1837. 296 с.

<sup>44</sup> Лешков В.Н. О праве самостоятельности как основе для самоуправления. М.: Университетская типография, 1871. 354 с.

<sup>45</sup> Васильчиков А.О самоуправлении. Сравнительный обзор русских и иностранных земских и общественных учреждений. Т.І. СПб.: Тип. Г.Мюллера, 1869. 352 с.

<sup>46</sup> Чичерин Б.Н. О народном представительстве. М.: Издательство: Тип. Товарищества И.Д. Сытина, 1866. 760 с.

<sup>47</sup> Градовский А.Д. История местного управления в России. Собрание сочинений. Том 2. СПб.: Тип. М. М. Стасюлевича, 1899. 488 с.; Його ж. Система местного управления на западе Европы и в России. Санкт-Петербург: тип. М.М. Стасюлевича, 1878. 472 с.

<sup>48</sup> Дитятин И.И. Устройство и управление городов России. Т. І: Введение. Города России в XVIII столетии. СПб.: тип. П.П. Меркулева, 1875. 512 с.; Его же. Устройство и управление городов России. Т. II: Городское самоуправление в настоящем столетии: (Городское самоуправление в России. Городское самоуправление до 1870 года). СПб.: тип. П.П. Меркулева, 1875. 565 с.

<sup>49</sup> Кизеветтер А.А. Местное самоуправление в России. IX–XIX ст.: Исторический очерк. М.: Тип. Имп. Моск. ун-та, 1910. 155 с.

<sup>50</sup> Пажитнов К.А. Городское и земское самоуправление. Очерки и опыты. СПб.: Тип. «Печ. труд», 1913. 116 с.

<sup>51</sup> Семенов-Тян-Шанский В.П. Город и деревня в Европейской России: очерк по экономической географии. С-Петербург: Тип. В.Ф.Киршбаума, 1910. 212 с.

<sup>52</sup> Оглоблин А.П. Очерки истории украинской фабрики. Предкапиталистическая фабрика. К., 1925. 232 с.

<sup>53</sup> Слабченко М.Є. Матеріяли до економічно-соціальної історії України XIX ст. Харків, 1925. Т. 1. 320 с.

основний акцент, власне, змістився на висвітлення соціальної боротьби та аналіз архітектурного обличчя міст як закономірного результату тодішньої модернізації.

– Межа 1980–1990-х рр. – до сьогодні: Якісно новий етап. Роботи О. Бондаренка<sup>57</sup>, Я. Верменич<sup>58</sup>, В. Константинової<sup>59</sup>, В. Шандри<sup>60</sup>, Д. Чорного<sup>61</sup>, Ю.

---

<sup>54</sup> Рындзюнский П.Г. Городское гражданство дореформенной России. М.: Изд-во Акад. наук СССР, 1958. 559 с.

<sup>55</sup> Нардова В.А. Городское самоуправление в России в 60-х – начале 90-х гг. XIX в. Правительственная политика. Л., 1984. 260 с.

<sup>56</sup> Тимофеев В.И. Города Северного Причерноморья во второй половине XVIII века: монография. Ин-т истории АН УССР. Киев: Наукова думка, 1984. 217 с.

<sup>57</sup> Бондаренко О.В. Міста Наддніпрянської України за імперської доби (1785–1917 рр.): історіографічний дискурс: монографія. Кропивницький: Видавець Лисенко В.Ф., 2021. 364 с.; Його ж. Соціально-економічні та соціокультурні процеси в містах Наддніпрянської України в 1785-1917 рр.: історіографія: дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.06; Ун-т Григорія Сковороди в Переяславі. Переяслав, 2021. 455 с.; Його ж. Повсякденне життя міського населення Наддніпрянської України 1785–1917 рр. у сучасному історіографічному дискурсі. *Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету: збірник наукових праць. Серія: Історичні науки*. Ізмаїл: РВВ ІДГУ, 2022. Вип. 59. С. 9–19. Його ж. Фінансова діяльність органів міського самоврядування Наддніпрянської України в 1785–1917 рр. як об'єкт сучасних історичних досліджень. *Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць*. Випуск 63. Київ. 2021. С. 1–8.; Його ж. Взаємини міських самоврядних інституцій та органів державної влади Російської імперії дореформеної доби у сучасній історіографії. *Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки*. 2013. Вип. 22 (275). С. 7–12; Бондаренко О., Домнін Д. Міські фінанси Наддніпрянської України (1785–1917): сучасний історіографічний дискурс. *Актуальні питання гуманітарних наук*. Дрогобич: Видавничий дім «Гельветика», 2025. Вип. 92. Том 1. С. 10-19.

<sup>58</sup> Верменич Я.В. Теоретико-методологічні проблеми історичної урбаністики // *Український історичний журнал*. 2004. № 3. С. 21–38; Її ж. Історія міст і сіл як дослідницький об'єкт [Електронний ресурс]. Український видавничий портал.; Її ж. Проблеми дефініції і генезиси міста у науковій спадщині М. Вебера. *Історико-географічні дослідження в Україні* : Зб. наук. пр. 2009. Вип. 11. С. 7–18; Її ж. Історична урбаністика в Україні: теорія містознавства і методика літочислення. К.: Інститут історії України НАН України, 2011. 306 с.

<sup>59</sup> Константинова В.М. Урбанізація: південноукраїнський вимір.

<sup>60</sup> Шандра В. Міщанські органи станового самоврядування в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.). К.: Інститут історії України НАН України, 2016. 345 с.

<sup>61</sup> Чорний Д.М. По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець XIX – початок XX ст.). Х.: ХНУ імені В.Н.Каразіна, 2007. 304 с.

Нікітіна<sup>62</sup>, О. Черемісіна<sup>63</sup> та інших, що безпосередньо аналізують інституційну спроможність самоврядування в умовах модернізаційного переходу.

**3. Дисертації та автореферати.** Фіксують сучасний рівень дискурсу щодо міської модернізації. Особливу увагу приділено роботам, де аналізується діяльність окремих дум (наприклад, Київської — Ю. Глизь<sup>64</sup>) або регіональних систем самоврядування (О. Прищепа<sup>65</sup>).

**4. Наукові статті у журналах і збірниках.** Наймасовіша група, яка, за словами Д. Нефьодова, дозволяє зафіксувати «в моменті» зародження нових ідей щодо міської інфраструктури, муніципальних позик та соціокультурних ініціатив самоврядних органів. За словами Д. Нефьодова «ці джерела дають змогу простежити і зафіксувати саме зародження наукової розробки проблеми, процес її вивчення, формування авторського корпусу дослідників, їх практичну діяльність, погляди окремих істориків, спрямованість і зміни у сфері тематики, динаміку пошуків та видання результатів наукових розвідок, рівень аргументації, зміни на ниві джерел, визначити провідні наукові центри і школи, наступність досліджень, міждисциплінарні зв'язки»<sup>66</sup>.

**5. Наукові рецензії.** Як зазначає О. Ясь, рецензія є інструментом оперативної критики. На його думку «у структурі науково-історичної продукції рецензії посідають чільне місце, зокрема належать до одного із найоперативніших видів публікацій. Водночас вони вирізняються величезною здатністю до трансформації, зумовленої певним функціональним

---

<sup>62</sup> Нікітін Ю.О. Пореформені міста Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній у другій половині XIX ст.: історичний аспект самоврядування: монографія. Суми, 2016. с. 328.

<sup>63</sup> Черемісін О.В. Міське самоврядування на Півдні України в 1785–1917 рр. Херсон, 2017. 582 с.

<sup>64</sup> Глизь Ю.І. Київська міська дума: розбудова модерного міста. Київ: Інститут історії України НАН України, 2019. 328 с.

<sup>65</sup> Прищепа О. П. Міста Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. Рівне: ПП ДМ, 2010. 287 с. ; Її ж. «Місця зустрічі»: культурне довкілля міст Правобережної України (кінець XVIII – початок XX ст.): монографія. Рівне: М. Дятлик, 2019. 688 с.

<sup>66</sup> Нефьодов Д.В. Робітничий клас УРСР в повоєнне двадцятиріччя (1946-1965 рр.): історіографія проблеми: автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.06; Запоріж. нац. ун-т. Запоріжжя, 2018. С. 49.

призначенням та адресною спрямованістю»<sup>67</sup>. Аналіз рецензій дозволяє оцінити рівень наукової дискусії навколо ефективності міських реформ на українських землях.

**6. Матеріали наукових конференцій.** Дають змогу ознайомитися з новітніми гіпотезами щодо процесів урбанізації та обміном досвідом між дослідниками муніципальної історії різних регіонів України.

**7. Публіцистична література.** Праці сучасників (гласних дум, інтелігенції, підприємців), які безпосередньо висвітлювали гострі питання муніципального господарства, благоустрою та боротьби за розширення прав самоврядування в умовах імперського тиску.

Отже, сформований корпус джерел створює, як то кажуть, надійну базу для ґрунтовного аналізу історіографічного дискурсу навколо міських самоврядних інституцій Наддніпрянщини. Його системне використання дозволяє розкрити складну динаміку урбаністичної модернізації 1870–1917 років крізь призму еволюції наукових поглядів — від суто юридичного коментування законів до сучасного міждисциплінарного вивчення муніципальних практик. Звісно, такий широкий спектр матеріалів дає змогу побачити не лише сухі цифри звітів, а й живий процес перетворення міського середовища. Безумовно, саме ця джерельна різноманітність є запорукою об'єктивності наших підсумкових висновків.

### **1.3. Понятійно-категоріальний апарат та методологія наукового пошуку**

Визначення теоретико-методологічного фундаменту нашої розвідки — це, без перебільшення, та базова умова, без якої просто неможливо розібратися в дебрях заплутаного історіографічного дискурсу. Ба більше, саме на цій основі ми намагаємося вибудувати чітку класифікацію поглядів

---

<sup>67</sup> Ясь О.В. Рецензія у науковій творчості історика: проблеми різновидів та функціонального призначення. *Україна модерна*. 2007. Ч. 12/1. С. 97.

на те, яку ж насправді роль відігравало міське самоврядування у модернізації Наддніпрянської України впродовж 1870–1917 років. Нам цілком зрозуміло, що специфіка обраної теми є досить незвичною, адже вона дивним чином поєднує в собі й сувору інституційну історію, і динамічну урбаністику, і навіть експертний аналіз матеріальних об'єктів. Очевидно, що такий «коктейль» вимагає від нас надзвичайно виваженого підходу до тлумачення ключових категорій, аби не втратити суті за загальними фразами. Саме цей багатовекторний шлях дав змогу простежити трансформацію наукової думки. Ми побачили захопливий перехід від опису сухих фактів до змістовного синтезу. Насправді це стало міцним підґрунтям для усвідомлення того, як матеріальна спадщина міст — від величних будівель дум до прихованих під землею мереж — сприймалася вченими крізь призму муніципальних стратегій. Прагнемо відійти від мови нудних протоколів. Ми фокусуємося на живих історіях про водогони чи першу електрику, що «запалювали» нові культурні обрії для містян.

Безумовно, наріжним каменем нашої праці є термін «міське самоврядування». Ми розглядаємо його не як набір установ, а як живий організм. Для нас це, насамперед, унікальна форма публічної влади, що, попри всі обмеження, мала власну волю та діяла в межах тогочасних імперських законів. Дуже цікаво, навіть захопливо, спостерігати за тим, як кардинально змінювався науковий погляд на це явище протягом десятиліть. Ми бачимо шлях від традиційного радянського трактування, де самоврядування поставало таким собі безвольним «гвинтиком» величезної державної машини з вічним акцентом на класових чварах, до сучасного розуміння його як активного агента модернізації та повноцінного суб'єкта громадянського суспільства. Це поняття нерозривно, майже генетично, сплетене з правовими нормами Міських положень 1870 та 1892 років. Саме їхній детальний аналіз дозволяє нам збагнути реальний вплив муніципалітетів на формування міського простору. Зрештою, ми переконані: самоврядування було не просто механізмом, а складним і живим організмом.

Його успіх безпосередньо залежав від інтелектуального та фінансового капіталу самої громади. У такому контексті міська дума виглядає не канцелярією, а штабом. Саме там через проєкти каналізації чи будівництво шкіль фактично малювався ескіз майбутнього обличчя українських міст.

Варто окремо підкреслити, що справді центральне місце у нашій концептуальній схемі посідає поняття «урбаністична модернізація». Цей доволі складний термін, по суті, фіксує масштабний і болісний перехід від старого патріархального станового міста до динамічного сучасного промислового центру. Для нас цей процес розгортається одночасно у трьох вимірах, які, на наше переконання, діють абсолютно синергетично і дивовижно злагоджено. По-перше, ми чітко бачимо інституційну модернізацію, де ставка нарешті робилася на професійну бюрократію, а не на станові привілеї. По-друге, неможливо оминути технологічний аспект матеріальної культури — легендарні трамваї та інженерні мережі, які перекроїли фізичне «тіло» міста. Існує також глибокий соціокультурний пласт муніципальних ініціатив, що впроваджували нові стандарти гігієни та дозвілля. В історичних дискусіях ці зміни часто постають як драматична боротьба між неповороткою державною машиною та прогресивними діячами. Перед очима оживають приклади того, як київський трамвай пришвидшував ритм життя, а одеські позики дарували людям воду. Харківські театри, водночас, ставали справжніми точками культурного тяжіння.

На нашу думку, надзвичайно важливим елементом нашого наукового апарату є поняття «муніципальна політика» — тобто цілком свідомо та цілеспрямована діяльність органів влади, що була спрямована на фахове керування економікою та складною соціальною сферою. Саме впровадження цього терміна свого часу допомогло історикам нарешті виділити реальну суб'єктність громади та детально проаналізувати, як самоврядування розставляло свої бюджетні пріоритети.

Що ж стосується «міського простору», то ми схильні трактувати його не просто як абстрактну крапку на географічній карті. Це живе, пульсуюче середовище, яке постійно змінювало свої форми під впливом вольових рішень міської управи. У цьому просторі на очах сучасників виростали затишні парки та сучасні лікарні. Такі зміни радикально й безповоротно покращували якість щоденного побуту тогочасних городян.

Водночас категорію «історіографічний дискурс» ми вживаємо для опису цілісної системи текстів та специфічних контекстів їх створення. Глибокий аналіз цього дискурсу дозволяє нам збагнути вплив мінливих політичних вітрів на наукову оцінку муніципальних реформ. Це поступово розвінчує старі ідеологічні міфи про нібито слабкість та безпорадність самоврядування. Паралельно з цим, поняття «соціокультурна трансформація» допомагає здійснити важливий перехід від технічного опису «цегли та розчину» до аналізу соціальних змін. Усі ці споруди насправді змінювали самих людей. В очах дослідника будівля нової школи чи бібліотеки — це вже не просто архітектура. Це потужний матеріальний символ нових цінностей та модерної ідентичності.

Читаючи про ці процеси, ми наочно бачимо реальні людські долі. Для однієї людини новий водогін ставав справжнім порятунком від виснажливих черг біля колодязя. Для іншої театр ставав омріяним входом у великий світ культури. Саме в таких дрібних людських деталях і оживає справжня історіографія. Вона перетворюється із переліку дат на захопливу розповідь про успіхи, надії та конфлікти громад.

Методологічна структура нашої роботи тримається на засадах історизму, об'єктивності та системного бачення. Варто наголосити, що принцип історизму в нашому дослідженні — це не просто формальність. Це вимога сприймати кожну наукову працю як унікальний продукт своєї епохи. Водночас системний підхід дає нам змогу побачити тогочасне самоврядування як цілісний механізм. У ньому міські фінанси та розвиток культури були буквально «зшиті» міцними нитками спільних цілей.

Для виконання завдань ми розробили ієрархічну систему методів. Кожен інструмент у ній має своє чітке призначення. До загальнонаукових засобів ми зараховуємо аналіз та синтез. Вони допомогли нам структурувати величезний масив джерел за окремими темами. Крім того, ми активно застосовували методи класифікації. Це дозволило упорядкувати історіографічний доробок за часовими періодами та ключовими проблемами. Такі логічні операції, як індукція та дедукція, стали для нас надійним містком. Вони забезпечили логічний перехід від вивчення окремих монографій до розуміння глобальних трендів урбаністики.

Власне, за кожним сухим рядком у звіті ми намагаємося розгледіти щире прагнення містян до європейського рівня життя. Такий методологічний арсенал дозволяє нам не просто описувати минуле. Ми прагнемо відчувати внутрішню енергію міського розвитку. За цифрами бюджетів завжди стояли реальні мрії про краще майбутнє.

Звісно, серед спеціальних методів головну роль відіграє історіографічний аналіз як засіб критичного перегляду застарілих концепцій. Історико-генетичний метод дозволив нам побачити коріння ідей самоврядування, а порівняльний підхід дав змогу зіставити розвиток Києва, Одеси та Харкова, виявляючи регіональні особливості. Проблемно-хронологічний метод став каркасом для структурування матеріалу навколо реформ 1870 та 1892 років. Оскільки наша програма фокусується на матеріальній культурі, ми виділили особливе місце інституційному підходу. Він дозволяє бачити в думках активних суб'єктів, які через свої рішення буквально ліпили фізичне тіло міста. Антропологічний підхід та просопографія змістили увагу на особистості «гласних» — тих людей, чії амбіції та смаки визначали, де з'явиться новий сквер чи гімназія.

Дискурс-аналіз у нашому дослідженні виступає не просто методом, а ефективним інструментом для ретельного «очищення» історії від нашарувань різних ідеологій. Нам стає цілком очевидно, як, наприклад, радянська наукова школа за буденним терміном «господарство» нерідко намагалася

приховати реальну політичну вагу міських дум, тоді як сучасні дослідники, навпаки, роблять чіткий акцент на понятті «муніципальна влада». Звісно, щоб додати нашим висновкам належної ваги та точності, ми залучаємо кількісні методи, а ретельний правовий аналіз дає нам чудову нагоду порівняти тодішні українські реалії з передовим європейським досвідом тієї епохи. Весь наш науковий пошук, варто зазначити, проходив через три логічні етапи: починаючи від кропіткого збору бібліографії, продовжуючи глибокою експертизою текстів і завершуючи фінальним синтезом усіх отриманих висновків.

Надзвичайно важливо, що ми свідомо змістили акцент на експертизу об'єктів культурної спадщини. Діяльність самоврядування — це, за великим рахунком, процес творення «нової матеріальності» міського середовища. Сучасні дослідники цілком справедливо зауважують важливий факт. Саме тогочасні думи через систему прозорих тендерів та залучення найкращих інженерів фактично створили неповторний міський ландшафт. Сьогодні ми намагаємося ретельно його охороняти. Для нас ці об'єкти — не просто старе каміння чи цегла. Вони є німими свідками складних муніципальних компромісів та стратегічних рішень.

Обрана методологія та вибудована понятійна сітка дозволяють представити історіографію міських інституцій як живу інтелектуальну рефлексію. Такий підхід максимально гармонійно поєднує теоретичні напрацювання з практичним досвідом. Він відтворює цілісну картину цивілізаційного сходження українських міст через щоденну муніципальну роботу. В кінцевому підсумку, ця розвідка стає своєрідним містком для розуміння неперервності наших традицій. Сама історіографія постає як вдячна пам'ять про минуле. Міські громади колись власноруч, цеглина за цеглиною, творили своє майбутнє.

## **РОЗДІЛ 2**

### **МІСЬКІ САМОВРЯДНІ ІНСТИТУЦІЇ ЯК ЧИННИК УРБАНІСТИЧНОЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ В ІСТОРІОГРАФІЧНОМУ ВИМІРІ**

#### **2.1. Становлення муніципальних органів як суб'єктів модернізаційних процесів у працях дослідників**

Коли ми замислюємося над розбудовою справді дієвого громадянського суспільства в Україні, стає цілком очевидно: без ефективного самоврядування ця мета залишиться недосяжною. На мою думку, саме муніципалітети, спираючись на найкращі європейські зразки, є тим фундаментом, якого ми так потребуємо. У сучасному світі динаміку розвитку диктують міста. Роль місцевих органів сьогодні стає визначальною з кількох дуже вагомих причин.

Насамперед варто зауважити, що саме в містах нині акумулюються найпотужніші ресурси. Тут зосереджений активний соціальний капітал та, безумовно, вагомі електоральні важелі. Наші міста традиційно залишаються ключовими адміністративними вузлами. Власне, у них щохвилини пульсує реальне державне життя. Саме тому розвиток самоврядних інституцій — це не просто питання лавок чи ліхтарів. Це основа для стійкості всієї країни. Певен, такий погляд дозволяє інакше оцінити відповідальність громад за наше спільне майбутнє.

Мабуть, найважливішим є те, що саме на міському рівні демократичні інституції проростають найшвидше, створюючи реальні механізми, за допомогою яких звичайні громадяни можуть контролювати владу. Якщо подивитися глибше, то саме міське самоврядування є найбільш

концентрованим вираженням самої природи місцевої автономії. Очевидно, саме через ці обставини сучасні дослідники-гуманітарії так прискіпливо вивчають історію того, як виникали та як еволюціонували самоврядні структури в минулому.

Як правило, витоки цього інституту в його сучасному розумінні вчені шукають ще в періоді економічного піднесення європейських міст XI–XIII століть. Цікаво, що спочатку цей рух мав суто прагматичний характер. Міські громади тоді завзято боролися з феодалами-сеньйорами за торгові пільги та зменшення податкового тиску. Проте згодом це протистояння переросло у дещо значно більше. Власне, мова йде про фундаментальну боротьбу за право на внутрішню самоорганізацію.

Безумовно, вирішальний внесок у становлення міської ідентичності зробили саме згуртовані громади. Спочатку вони виступали союзниками держави у конфліктах із папством чи баронами. Але невдовзі городяни почали відстоювати свою незалежність навіть перед королями. Отримуючи статус комун, міста здобували спеціальні правові акти. Ці документи чітко фіксували привілеї міщан, купців та ремісників. Зрештою, це давало їм право самостійно обирати мерів чи бургомістрів. Вони могли самі наповнювати скарбницю та організовувати оборону. Саме таким тернистим шляхом, як на мене, закладалися основи сучасного муніципального управління.

Не можна оминати увагою і той факт, що в Центральній Європі з XII століття почало кристалізуватися Магдебурзьке право. З часом воно стало визначальним для багатьох українських міст. По суті, це право гарантувало місту автономію. Воно виводило громаду з-під прямої юрисдикції короля або феодала. Завдяки цьому міські стани отримали легальну можливість створювати власні представницькі органи. Вони вже самостійно опікувалися справами своєї громади.

Крах радянської тоталітарної машини став тим самим тектонічним зсувом, який докорінно змінив ландшафт української науки. Фактично, вперше після 1917 року дослідники відчули справжню свободу. Ідеологічні

ланцюги розпалися. Це відкрило простір для вільного історіографічного пошуку. Звісно, відмова від зашкарублених догматів марксизму не відбулася миттєво. Проте зникнення політичної цензури дозволило нарешті поглянути на минуле без «партійних окулярів».

Як наслідок, почалася масштабна трансформація всієї наукової сфери. Старі радянські концепти поступово відходили в небуття. На їхнє місце приходили нові, більш об'єктивні методи дослідження. На мою думку, ця зміна парадигми дозволила вченим по-новому оцінити життя Наддніпрянщини. І, що особливо важливо, ми нарешті змогли виробити незалежний погляд на історію міських самоврядних інституцій. Зрештою, це і стало початком нового етапу в нашому розумінні урбаністики. Зрозуміло, що такі умови спровокували справжній сплеск зацікавленості темою муніципального управління у 1785–1917 роках. Досить влучною тут видається думка В. Шандри, яка стверджує, що саме цей аспект міської історії сьогодні є чи не найбільш ґрунтовно опрацьованим у вітчизняній науці<sup>68</sup>. Хоча історією громадського управління займалося чимало авторів, більшість із них традиційно фокусувалася на аналізі реформ 1870 та 1892 років, часто залишаючи дореформений період у затінку.

Якщо спробувати структурувати сучасні доробки, то можна виокремити три основні групи праць. Перша з них, на жаль, досить нечисленна, присвячена функціонуванню міст за Жалуваною грамотою 1785 року. Одним із ключових дослідників, хто не побоявся зануритися в цю складну «дореформену» добу, є О. Черемісін<sup>69</sup>. Аналізуючи положення

---

<sup>68</sup> Шандра В. Українське місто у складі Російської імперії XIX ст.: огляд сучасної вітчизняної історіографії. Від мурів до бульварів: творення модерного міста в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.). Відп. ред. О. П. Реєнт. Київ: Інститут історії України НАН України, 2019. С. 18.

<sup>69</sup> Черемісін О.В. Діяльність органів міського громадського управління Херсона, Миколаєва, Одеси в 1785–1870 рр.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Херсон, 2006. 215 с.; Його ж. Міське самоврядування на Півдні України в 1785–1917 рр. Херсон, 2017. 582 с.; Його ж. Міське самоврядування Херсона, Миколаєва, Одеси 1785–1870 рр.: монографія. Херсон, 2018. 184 с.

грамоти Катерини II, автор цілком слушно зауважує, що ці реформи стали інструментом ліквідації автономії українських земель. На його переконання, поширення імперського законодавства на Північне Причорномор'я мало на меті максимально швидко інтеграцію регіону в державне тіло Росії, що зумовило повну ідеологічну та практичну схожість українського міського управління з російським<sup>70</sup>.

Досліджуючи діяльність міських дум у таких значущих центрах, як Миколаїв, Одеса та Херсон, О. Черемісін акцентує увагу на одному досить цікавому нюансі: навіть попри жорсткі законодавчі обмеження, ці органи все ж таки зуміли стати справжніми двигунами розвитку своїх регіонів<sup>71</sup>. Щоправда, як зауважує історик, ближче до середини XIX століття системна криза стала вже занадто очевидною, щоб її ігнорувати. Науковець цілком логічно пояснює цей занепад дедалі більшим розривом між безнадійно застарілим законодавством та зростаючою свідомістю самих містян. Звісно, на той час вони вже відкрито вимагали розширення прав для реального, а не формального розв'язання міських проблем.<sup>72</sup>

Окремої та пильної уваги заслуговує його фундаментальна монографія. У ній автор розглядає історію самоврядування південних губерній крізь призму процесів модернізації та урбанізації.<sup>73</sup> Власне, О. Черемісін пропонує досить цікаву періодизацію. Він поділяє цей тривалий процес на два великі етапи: «колонізаційний» та «індустріальний».<sup>74</sup> Варто зазначити, що його концепція, хоча й викликає певні наукові дискусії серед колег, міцно базується на оригінальних ідеях «індивідуального регіоналізму» та теорії фронтиру<sup>75</sup>. Автор доволі переконливо, крок за кроком, доводить: попри гучні обіцянки імперської влади перетворити міщан на повноправних

---

<sup>70</sup> Черемісін О.В. Діяльність органів. С. 176.

<sup>71</sup> Там само. С. 179.

<sup>72</sup> Там само. С. 180.

<sup>73</sup> Черемісін О.В. Міське самоврядування на Півдні України

<sup>74</sup> Там само. С. 10.

<sup>75</sup> Там само.

господарів своїх міст, на практиці цього так і не було допущено<sup>76</sup>. Навпаки, на думку дослідника, політика подвійних стандартів з боку Петербурга фактично перетворила самоврядні інституції на звичайну нижчу ланку загальнодержавної виконавчої вертикалі, максимально обмеживши їхню реальну автономію. Отже, ми бачимо складну картину, де щирі прагнення громади до саморозвитку постійно наштовхувалися на холодний прагматизм імперського контролю<sup>77</sup>.

Схожі думки ми бачимо і в роботі правника С. Стременовського, який вивчав самоврядування Одеси<sup>78</sup>. Він детально описує специфіку міста, де певний час міська дума перебувала в повній залежності від магістрату<sup>79</sup>. Досить цікавим є факт існування наприкінці XVIII століття двох магістратів одночасно — російського та іноземного (грецького)<sup>80</sup> [13]. Дослідник також підкреслює, що протягом майже 35 років Загальна міська дума в Одесі взагалі не діяла. Містяни, щиро кажучи, бачили у виборних посадах лише важкий тягар і всіляко намагалися від них ухилитися<sup>81</sup>. Зрештою, це призвело до того, що реальна влада зосередилася в руках Шестигласної думи, яка представляла інтереси переважно купецтва. На думку Стременовського, роль міської думи була нівельована з самого початку через паралельне існування магістрату, який фактично дублював її функції<sup>82</sup>.

Варто визнати, що сучасні дослідження міського самоврядування періоду 1785–1870 років уже давно вийшли за вузькі межі суто історичної науки. Останнім часом до вивчення Жалуваної грамоти 1785 року та її практичного втілення все частіше долучаються правознавці, що додає темі

---

<sup>76</sup> Там само. С. 173.

<sup>77</sup> Там само.

<sup>78</sup> Стременовський С.М. Місцеве самоврядування м. Одеси в середині XIX століття: історико-правове дослідження: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Нац. ун-т «Одеська юридична академія». Одеса, 2000. С. 17.

<sup>79</sup> Там само. С. 10.

<sup>80</sup> Там само. С. 11.

<sup>81</sup> Там само. С. 12.

<sup>82</sup> Там само.

глибини. Прикладом такого міждисциплінарного підходу є ґрунтовна стаття правника О. Вовка, опублікована у 2018 році<sup>83</sup>. Автор детально простежив генезу тексту грамоти, зауваживши, що її розробники надихалися не лише іноземними регламентами — остзейськими, шведськими чи пруськими, — а й вітчизняним досвідом. Зокрема, дослідник вказує на цікавий факт: у тексті Міського положення використано готові переклади магдебурзького права, підготовлені ще українською кодифікаційною комісією у 1743 році для зводу «Прав, за якими судиться малоросійський народ»<sup>84</sup>.

Зрештою, О. Вовк висловлює глибоке переконання, що саме цей документ аж до моменту проведення доленосної реформи 1870 року незмінно залишався ключовим інструментом регулювання всього міського життя<sup>85</sup>.

Безумовно, важливо згадати й колективну монографію «Від мурів до бульварів», де В. Шандра аналізує шлях українського міста до імперської уніфікації<sup>86</sup>. Авторка слушно підкреслює, що самодержавству знадобилося понад 75 років, аби остаточно «причесати» міське управління під російський стандарт. Хоча за формою ці органи нагадували європейські, за змістом вони були далекі від них через надмірну централізацію та мізерний вплив виборних осіб<sup>87</sup>.

Окремої уваги заслуговують теоретичні дискусії навколо самоврядування. К. Тиганій, досліджуючи одеське Положення 1863 року, приходить до висновку, що влада маніпулювала теоріями залежно від своїх інтересів<sup>88</sup>. Коли ситуація вимагала активності, допускалася «громадська»

---

<sup>83</sup> Вовк О. Й. Жалувана грамота містам 1785 року як джерело міського права українських міст // Правові новели. 2018. №6. С. 7–15.

<sup>84</sup> Там само. С. 9.

<sup>85</sup> Там само. С. 11.

<sup>86</sup> Шандра В. Від ліквідації залишків магдебурзького права до самоврядування за російським зразком (остання чверть XVIII – початок 1860-х років). Від мурів до бульварів: творення модерного міста в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.). Відп. ред. О. П. Реєнт. Київ: Інститут історії України НАН України, 2019. С. 28–77.

<sup>87</sup> Тиганій К. А. Одеське міське положення 1863 року в контексті теорій муніципального права XIX ст. *Інтелігенція і влада. Серія: Історія*. Одеса, 2006. Вип. 6. С. 232–240.

<sup>88</sup> Там само. С. 237.

теорія з її певною автономією. Проте, як тільки самоврядування почало загрожувати основам монархії, царизм швидко переключився на «державну» концепцію, яка розглядала думи лише як слухняні гвинтики державного апарату. Саме цей підхід остаточно закріпило Положення 1892 року<sup>89</sup>. Натомість О. Черемісін ставиться до цих теорій скептично. Він вважає їх лише абстрактними конструкціями, які намагалися підігнати дійсність під ідеал, а не реально пояснити, що ж відбувалося в кабінетах міських дум<sup>90</sup>.

Як слушно зауважує сучасна дослідниця права Н. Кондрацька, фундаментальна різниця між ключовими концепціями місцевого самоврядування криється не лише в теорії, а й у глибинних філософських підходах. На її думку, це зумовлено тим, як саме ми розуміємо юридичну природу держави та структуру взаємодії її підсистем<sup>91</sup>. Щиро кажучи, ідеальної моделі самоврядування, яку можна було б просто взяти й скопіювати, у світі не існує. Авторка цілком справедливо наголошує, що будь-яка система врядування виникає як відповідь на конкретні соціально-політичні запити свого часу. Тому, власне, кожна держава змушена розробляти власну модель, ретельно враховуючи історичний досвід, традиції та специфічну правову культуру своїх громадян<sup>92</sup>.

Третя група наукових праць, яка на сьогодні є найпотужнішою, зосереджена на детальному вивченні еволюції міського самоврядування за реформами 1870 та 1892 років. Саме цей період став часом найбільш радикальних трансформацій у принципах формування громадського управління. Очевидно, що через строкатість форм реалізації та різний обсяг

---

<sup>89</sup> Там само. С. 238.

<sup>90</sup> Черемісін О.В. Діяльність органів міського. С. 13.

<sup>91</sup> Кондрацька Н. М. Місьцеве самоврядування в Україні: конституційна модель системно-структурної організації: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. Харків, 2017. С. 10–11.

<sup>92</sup> Кондрацька Н.М. Концепції місцевого самоврядування: системно-структурний аспект. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки. Вип. 5(1). Херсон, 2015. С. 83–84.

повноважень цих інституцій інтерес дослідників до причин і наслідків згаданих реформ лише зростає.

Одним із піонерів у дослідженні цієї тематики став О. Горбачов<sup>93</sup>. Йому вдалося ґрунтовно проаналізувати правову сторону міських реформ, покладаючись на багатий архівний матеріал. Особливо цінним є його порівняння систем управління дореформеної та пореформеної доби. Водночас важко не погодитися з Л. Цибуленко, яка критикує автора за дещо категоричні твердження. Горбачов, зокрема, вважав самоврядування фікцією в економічній царині та припускав, що енергійний голова міг легко перетворити колегіальність на формальність<sup>94</sup>. Мабуть, істина десь посередині.

Питання соціального складу та повноважень органів управління Харкова після 1892 року детально розібрав у своїй дисертації О. Головка<sup>95</sup>. Натомість О. Марченко розглядає муніципальне врядування як критично важливий елемент побудови громадянського суспільства. Досліджуючи Південь України, він виявив цікавий факт: хоча 40% гласних були дворянами чи чиновниками, ядро міських дум все ж складали представники бізнесу — торговельно-промислових кіл<sup>96</sup>. Загалом він досить позитивно оцінює вплив цих інституцій на освіту, медицину та благоустрій міст<sup>97</sup>.

Неоціненний внесок у цю тему зробила В. Константинова. Вона розглядає розвиток самоврядування Півдня у широкому контексті імперських

---

<sup>93</sup> Горбачов В.П. Міське самоврядування в Україні (за реформою 1870 року): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Харків, 1995. 19 с.

<sup>94</sup> Цибуленко Л. О. Органи самоврядування Одеси, Миколаєва, Херсона у розбудові муніципальної земельної та виробничої власності в кінці XIX – на початку XX століття: монографія. Херсон, 2003. С. 13–14.

<sup>95</sup> Головка О.М. Харківське міське самоврядування у 1893–1917 роках: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Харків, 1997. 18 с.

<sup>96</sup> Марченко О.М. Міське самоврядування на півдні України у другій половині XIX ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Одеса, 1997. С. 12.

<sup>97</sup> Там само. С. 13–14.

змін<sup>98</sup>. Дослідниця справедливо зазначає, що Одеса відіграла тут унікальну роль. Адже саме одеське Положення 1863 року стало тим експериментальним майданчиком і зразком, на основі якого пізніше розробляли загальноімперську реформу 1870 року<sup>99</sup>.

Історію становлення самоврядування на теренах Лівобережжя та Слобожанщини надзвичайно детально й прискіпливо вивчив Ю. Нікітін<sup>100</sup>. У своїх працях він розглядає трансформації в системі міського управління насамперед крізь призму запеклої, а подекуди й безкомпромісної боротьби між ліберальним та консервативним таборами. На переконання дослідника, славнозвісний закон 1870 року був не чим іншим, як спробою тогочасної влади відшукати болісний компроміс: поєднати прогресивні ідеї муніципальної самостійності з традиційно жорсткою державною централізацією<sup>101</sup>. Власне, учений окремо підкреслює той важливий факт, що хоча реформа й декларувала принципи всестановості та чіткого розподілу владних повноважень, вона все одно залишалася глибоко недемократичною за своєю внутрішньою суттю. Головною причиною цього був надзвичайно високий майновий ценз, який, наче штучний бар'єр, просто відсікав від участі в управлінні містом величезну частину активних містян<sup>102</sup>.

Досить ґрунтовну та об'єктивну оцінку Міським реформам 1870 та 1892 років дає у своїй монографії «Міське самоврядування на Півдні України в 1785–1917 рр.» вже згаданий нами дослідник О. Черемісін. На його думку, держава, ініціюючи ці зміни, переслідувала досить пригматичну мету — вона просто намагалася «залатати дірки» та виправити помилки попереднього законодавства. Проте, як переконаний учений, уявна ліквідація станового

---

<sup>98</sup> Константінова В.М. Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861–1904 роки). Запоріжжя, 2010. 596 с.

<sup>99</sup> Там само. С. 195.

<sup>100</sup> Нікітін Ю.О. Пореформені міста Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній у другій половині XIX ст.: історичний аспект самоврядування: монографія. Суми, 2016. С. 324.

<sup>101</sup> Там само. С. 242.

<sup>102</sup> Там само.

поділу насправді обернулася значним звуженням кола виборців. Це, своєю чергою, призвело до того, що влада в містах фактично опинилася в руках фінансової буржуазії. Уявіть собі, після реформи 1892 року виборче право залишилося менш ніж у 1% містян<sup>103</sup>.

Звісно, розрахунок на посилення ролі дворянства в муніципальному управлінні також не виправдав себе. О. Черемісін прямо зазначає, що внаслідок реформ на Півдні України так і не вдалося завершити формування повноцінних муніципалітетів. Ба більше, жодна з відомих тогочасних теорій самоврядування не знайшла там чистого втілення. Натомість, за словами автора, місцеве врядування перетворилося на такий собі дивовижний гібрид, де «сусідствували бюрократизм, певна самостійність, родинна протекція, приватні фінансові інтереси, жорсткий державний контроль та щирий міський патріотизм»<sup>104</sup>.

Такий стан справ дослідник пояснює специфічними умовами самодержавства. По-перше, панував монархічний принцип, за якого будь-яке самоврядування мало бути лише інструментом для виконання державних завдань. По-другі, давалася взнаки засилля централізованої бюрократії. По-третє, не варто забувати, що все це відбувалося в аграрній країні зі специфічним міщанським укладом життя. З огляду на це, ідея реальної децентралізації була приречена на поразку. Власне, справжня демократизація була неможливою без докорінного зламу всього соціально-політичного ладу імперії, що в умовах царизму виглядало як утопія<sup>105</sup>.

О. Черемісін приходить до цілком логічного й, мабуть, дещо сумного висновку. Органи самоврядування створювалися урядом насамперед для того, щоб перекласти тягар фінансових витрат із центрального бюджету на плечі місцевих громад. І хоча формально муніципалітети мало обирати населення, величезна кількість людей була просто виключена з цього

---

<sup>103</sup> Черемісін О.В. Міське самоврядування на Півдні України. С. 173.

<sup>104</sup> Там само.

<sup>105</sup> Там само. С. 174.

процесу. Саме тому самоврядування не змогло стати справжнім лідером громад, адже воно не представляло інтересів більшості та фактично стояло осторонь процесів розбудови громадянського суспільства<sup>106</sup>.

Варто також обов'язково згадати, що, мабуть, уперше в усій українській історіографії справді глибокий та прискіпливий аналіз діяльності Київської міської думи впродовж 1871–1914 років провів дослідник Ю. Глизь<sup>107</sup>. Щоб розібратися в цій темі, автор залучив міждисциплінарний підхід та методи соціальної історії. Аналізуючи демократичні засади врядування, вчений з гіркотою констатує, що на місцевому ґрунті вони майже не прижилися. Мабуть, головна причина крилася у багаторічній монополії самодержавства, яка виховала пасивність у людей. Навіть ті кияни, яким закон формально надав право голосу, досить часто ігнорували виборчі процеси, оскільки брак елементарного політичного досвіду та відповідної освіти, на жаль, ставав нездоланим психологічним бар'єром на шляху до реального самоврядування.<sup>108</sup>

Ба більше, дослідник наводить вражаючі цифри: за законом 1870 року виборче право мали лише 4064 киянина, що становило мізерні 3,5% від усього населення міста. Але й із цих «щасливчиків» до дільниць дійшов лише 819 осіб. Тобто проголосував лише кожен п'ятий<sup>109</sup>. На жаль, Ю. Глизь звертає увагу на факт, який звучить дуже сучасно: отримавши заповітну владу, гласні (здебільшого це були багаті купці та домовласники) нерідко використовували її не для блага міста, а заради власної наживи.

Звісно, цій проблематиці присвячено ще чимало інших праць — як дисертацій, так і монографій. Тут варто згадати імена О. Горбачова<sup>110</sup>, А.

---

<sup>106</sup> Там само.

<sup>107</sup> Глизь Ю.І. Київська міська дума: розбудова модерного міста. Київ: Інститут історії України НАН України, 2019. 328 с.

<sup>108</sup> Там само.

<sup>109</sup> Там само. С. 166–167.

<sup>110</sup> Горбачев В. П. Городское самоуправление на Украине (по реформе 1870 г.): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01; Харків, 1995.

Дорошевої<sup>111</sup>, Т. Плаксій<sup>112</sup>, Т. Щерби<sup>113</sup>, Л. Цибуленко<sup>114</sup> та багатьох інших. Усі вони під різними кутами розглядають, як саме формувалися та функціонували міські органи за положеннями 1870 та 1892 років. Проте характерною рисою більшості цих досліджень є те, що вони зазвичай обмежуються або невеликою кількістю міст, або досить коротким хронологічним відрізком.

Підсумовуючи, зауважимо, що в імперський період вивчення міського самоврядування поступалося за інтенсивністю земській тематиці, оскільки міста вважалися «буржуазними» інститутами, а селянство — основою держави. Попри це, праці тогочасних класиків заклали фундамент для розуміння муніципальної природи. Радянська ж наука практично ігнорувала цю тему через її ідеологічну чужість марксизму-ленінізму.

Сучасний український науковий дискурс фактично трансформував дослідження самоврядності у потужний міждисциплінарний напрям. У його межах ми можемо чітко виокремити три ключові групи праць. По-перше, це студії про епоху Жалуваної грамоти 1785 року. По-друге, глибокі розвідки про теорії муніципалізму. Третя група — це, звісно, аналіз доленосних реформ 1870–1892 років. Сучасні науковці дедалі частіше акцентують увагу на тривалому, майже ментальному впливі Магдебурзького права. Водночас вони прямо вказують на вражаючу ідентичність тогочасних і нинішніх викликів. Насамперед ідеться про хронічну корупцію та постійний бюрократичний тиск з боку центру. На нашу думку, найбільш перспективними для подальших розвідок залишаються саме антропологічні

---

<sup>111</sup> Дорошева А.О. Самоврядування в приморських містах Півдня України у другій половині XIX ст.; автореф. дис ... канд. іст. наук: 07.00.01; О., 2009.

<sup>112</sup> Плаксій Т.М. Міське самоврядування Середньої Наддніпрянщини в другій половині XIX – на поч. XXст.: автореф. дис ... канд. іст. наук: 07.00.01; Запоріжжя, 2001.

<sup>113</sup> Щерба Т.О. Міське самоуправління на Правобережній Україні удругій половині XIX ст.: автореф. дис ... канд. іст. наук: 07.00.01; Донецьк, 2001.

<sup>114</sup> Цибуленко Л. О. Органи самоврядування Одеси, Миколаєва, Херсона у розбудові муніципальної земельної та виробничої власності... Херсон: Айлант, 2003.

аспекти. Наприклад, надзвичайно цікавою є історія повсякденного життя чиновників.

Також важливим є остаточне визначення місця самоврядних установ у загальній ієрархії тодішніх державних інституцій. Власне, такий підхід дозволяє побачити за офіційними печатками живих людей. Саме їхні щоденні рішення, по суті, і творили історію наших міст.

## **2.2. Наукова рефлексія щодо повноважень та фінансово-господарської бази самоврядування**

Сьогоднішня наукова рефлексія про те, якими повноваженнями та грошима володіли міські установи Наддніпрянщини у 1870–1917 роках, зводиться, по суті, до аналізу здатності тодішніх громад збирати ресурси задля модернізації свого життя. Сучасні дослідники, серед яких варто згадати О. Бондаренка, В. Орлика, О. Прищепу, О. Черемісіна та Д. Чорного, цілком справедливо наголошують на тому, що саме фінансові м'язи муніципалітетів були тим двигуном, який змінював матеріальний світ міст і дозволяв зберігати історичні пам'ятки.

Варто зауважити, що на старті наукового осмислення цієї теми, десь у середині 1990-х років, тон задавали представники історико-правової школи. Наприклад, В. Горбачов, розбираючи по деталях впровадження Міського положення 1870 року, переконливо довів, що лєвова частка бюджетів (понад 50%) протягом десятиліть трималася на міських зборах, оціночному податку з нерухомості, виплатах за торговельні документи, трактири та нотаріальні акти<sup>115</sup>. Проте, з точки зору історії матеріальної культури, автор робить досить тривожний висновок: бюджети були просто «задушені» обов'язковими державними витратами на поліцію, суди та армію, які на

---

<sup>115</sup> Горбачев В. П. Городская реформа 1870 года в Украине. Донецк, 2008. С. 210.

початку 1870-х «з'їдали» до 37% усіх коштів, штучно гальмуючи будівництво нових мереж чи доріг<sup>116</sup>.

Цю критичну лінію щодо фінансової волі міст підтримав і О. Марченко, який влучно зауважив, що господарство міст фактично працювало на інтереси імперії, а не місцевих мешканців. За його словами, самоврядування було майже позбавлене реального права вирішувати, куди витратити зароблене<sup>117</sup>. Як результат, розвиток інфраструктури та реставрація старовинних споруд фінансувалися за сумнозвісним залишковим принципом, що, звісно, не могло не позначитися на стані спадщини. Водночас Л. Цибуленко у своїх працях фокусується на муніципальній землі та підприємствах як на економічному фундаменті<sup>118</sup> [20]. Дослідниця впевнена, що саме розумне управління нерухомістю дозволило таким гігантам, як Одеса чи Миколаїв, перейти на рейки капіталізму та дати життя грандіозним архітектурним ансамблям.

Надзвичайно вагомий внесок у дослідження «фінансового здоров'я» південноукраїнських міст зробив О. Черемісін<sup>119</sup>. Дослідник вважає, що закон 1870 року став справжнім правовим вибухом. І це не перебільшення: міста нарешті здобули право самостійно оподатковувати нерухомість, екіпажі та торгівлю<sup>120</sup>. Саме ці ресурси, власне, і дозволили сформувати те модерне архітектурне обличчя, яким ми милуємося й дотепер. Утім, учений з очевидною гіркотою констатує, що контрреформа 1892 року фактично «підрізала крила» муніципальній свободі. Нагляд казенних палат посилювався,

---

<sup>116</sup> Там само.

<sup>117</sup> Марченко О. Фінансова основа міського самоврядування Єлисаветграда в другій половині XIX – на початку XX ст. Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка. Серія: Історичні науки. Вип. 12. 2009. С. 70.

<sup>118</sup> Цибуленко Л. О. Органи самоврядування Одеси, Миколаєва, Херсона у розбудові муніципальної земельної та виробничої власності в кінці XIX на початку XX століття: Монографія: Херсон. юрид. ін-т Нац. ун-ту внутр. справ. Херсон: Айлант, 2003. 159 с.

<sup>119</sup> Черемісін О.В. Міське самоврядування на Півдні України в 1785–1917 рр. Херсон, 2017. 582 с

<sup>120</sup> Там само. с. 346.

а не обов'язкові раніше витрати раптом стали примусовими<sup>121</sup>. Черемісін вважає, що на зламі століть лише Одеса змогла піднятися до рівня прибутків, який відповідав кращим європейським стандартам добробуту<sup>122</sup>.

Якщо ж поглянути на Правобережжя, то тут регіональні особливості, описані О. Прищепою, мають величезне значення для розуміння долі місцевої спадщини. Дослідниця звертає увагу на поділ видатків на звичайні та надзвичайні, де дірки в бюджеті часто доводилося латати через продаж міського майна або боргові позики<sup>123</sup>. Цікаво, що на Волині міста ділилися на державні та приватні; останні хронічно страждали від безгрошів'я, бо не мали власної нерухомості, яка була б джерелом доходів для модернізації<sup>124</sup>. Н. Шкільнюк продовжує цю думку, зазначаючи, що фінанси трималися на оренді землі та податках з будинків<sup>125</sup>. Для нас важливо, що гроші на Волині витрачали передусім на транспорт, будівництво та пожежну безпеку, що безпосередньо формувало матеріальний облік краю<sup>126</sup>.

У сучасних економічних студіях, над якими працюють В. Орлик, С. Орлик та Л. Єлісеєва, цей дискурс, безперечно, виходить на новий рівень. Дослідники пропонують поглянути на податок на нерухомість під іншим кутом: не як на тягар, а як на двигун, що свого часу спонукав до появи якісної забудови. Це принциповий момент. Вчені переконливо показують, що податкова політика була чимось значно більшим за звичайний збір грошей. Вона була «архітектором» міського простору, що реально впливав на вигляд наших вулиць. Проте за цією естетикою стояв непростий вибір. Як зазначає В. Небрат, фінансова думка того часу була у вічному пошуку компромісу —

---

<sup>121</sup> Там само. с. 348.

<sup>122</sup> Там само. с. 350.

<sup>123</sup> Прищепя О. П. Міста Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. Рівне: ПП ДМ, 2010. С. 159.

<sup>124</sup> Там само.

<sup>125</sup> Шкільнюк Н. М. Міста Волинської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст.: соціальна структура, адміністративний та економічний аспекти: дис ... канд. іст. наук: 07.00.01 – історія України; Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка. Тернопіль, 2017. С. 184.

<sup>126</sup> Там само. С.185.

вона намагалася втримати рівновагу між залізним тиском держави та живим пульсом місцевого розвитку<sup>127</sup>.

Ключову роль у бюджеті, звісно, відігравали саме податки. У своїй ґрунтовній монографії В. Орлик пише, що ріст інфраструктури змушував уряд постійно шукати нові джерела наповнення скарбниці<sup>128</sup>. Дослідник нагадує, що наприкінці XVIII століття домінували прибутки від продажу алкоголю, проте податок на нерухомість став справжнім проривом<sup>129</sup>. В. Орлик вважає його прогресивним, оскільки сума залежала від вартості будинку, а це спонукало господарів тримати майно в належному стані, відходячи від застарілої подушної системи<sup>130</sup>. Вже на 1832 рік податки складали 77% усіх доходів міст, що чітко вказувало на перехід до нових фінансових принципів<sup>131</sup>.

Проте, успіх залежав від статусу міста. М. Бармак, аналізуючи Волинську губернію, зауважує, що навіть на початку XX століття приватні міста заробляли на своєму майні копійки<sup>132</sup>. Наприклад, якщо в державному Луцьку такі доходи становили 22%, то в приватному Дубно — заледве 8,5%<sup>133</sup>. Через це приватні власники змушені були платити вищі збори, що, безумовно, гальмувало модернізацію приватного сектору.

Нарешті, А. Істоміна у своєму огляді слушно підкреслює: хоча про бюджети пишуть чимало, нам досі бракує праці, яка б поєднала цифри з аналізом фізичних змін міста<sup>134</sup>. О. Карліна, детально вивчивши гроші

---

<sup>127</sup> Небрат В. В. Історико-фінансові дослідження в українській економічній думці XIX – початку XX ст. Економіка України. 2013. № 3. С. 77–85.

<sup>128</sup> Орлик В. М. Податкова політика. С. 478 Там само. С 479.

<sup>129</sup> Там само. С. 466.

<sup>130</sup> Там само. С. 478.

<sup>131</sup> Там само. С. 484.

<sup>132</sup> Бармак М. Податкові платежі до бюджетів міст Волинської губернії (друга половина XIX ст.). Проблеми і перспективи гуманітарних наук в умовах глобалізації: матеріали I Всеукраїнської наукової конф., м.Тернопіль, 3 грудня 2018. Тернопіль, 2018. С. 128–136.

<sup>133</sup> Там само. С. 129.

<sup>134</sup> Істоміна А.О. Фінансова політика уряду Російської імперії в Україні (1861–1917 рр.): історіографія: дис. ... канд. іст. наук. Переяслав, 2020. С. 141.

волинських громад, цілком солідарна з цією тезою. Вона акцентує на тому, що в середині XIX століття витрати на поліцію катастрофічно зросли. Власне, вони займали від третини до половини бюджету й просто «вимивали» кошти з програм, що мали б бути направлені на благоустрій та соціальну підтримки мешканців. Це справді було критично. Тому можемо стверджувати, що, фінансова мілітаризація міст практично гальмувала їхній фактичний розвиток.<sup>135</sup>

Трансформацію бюджетів у пореформену добу аналізує С. Добржанський<sup>136</sup>. Він стверджує: рівень міських доходів на душу населення на Правобережжі залишався критично низьким. Головною причиною, як не важко здогадатися, був слабкий економічний розвиток регіону, що фактично блокувало розбудову інфраструктури. Аналізуючи законодавство, С. Добржанський оцінює реформу 1870 р. як безперечно ліберальний крок, проте констатує: реальна практика виявила лише хронічний дефіцит коштів.<sup>137</sup> Контрреформа 1892 р., на думку автора, стала спробою уряду вирішити проблему дисбалансу через посилення державного контролю та збільшення майнового цензу, що в підсумку негативно позначилося на бюджетному процесі та автономії громад<sup>138</sup>. Вони дозволяють зрозуміти, що стан об'єктів міської спадщини напряду корелював із фіскальними повноваженнями самоврядування. Випереджаюче фінансування силових структур — насамперед поліції та війська — за рахунок міських громад, на жаль, суттєво гальмувало капітальні інвестиції в інженерні мережі та архітектурні ансамблі. А саме ці об'єкти, як нам відомо, сьогодні є ключовими для історичної експертизи. Тільки на зламі XIX–XX ст., як

---

<sup>135</sup> Карліна О. Доходи і видатки повітових міст Волинської губернії наприкінці XVIII –в середині XIX ст. Історичні студії Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки. Луцьк, Вип. 1. Луцьк, 2009. С. 19.

<sup>136</sup> Добржанський С. О. Бюджети міст Правобережної України: динаміка змін в умовах реалізації реформ другої половини XIX ст. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. 2017. Вип. 27. С. 82–93.

<sup>137</sup> Там само. С. 84.

<sup>138</sup> Там само. С. 84–85.

справедливо зазначають Л. Шара та інші дослідники, ситуація почала змінюватися. Стрімке зростання оціночного збору — який у Чернігові, наприклад, сягнув вражаючих 45% — нарешті дозволило муніципалітетам, попри всі перешкоди, взяти фінансову ініціативу у свої руки.. Відтак, міста отримали реальний фінансовий ресурс для активного формування того модерного матеріального середовища, яке ми досліджуємо сьогодні.<sup>139</sup>

Проблеми міських фінансів Лівобережної України комплексно дослідили Д. Чорний<sup>140</sup> та Ю. Нікітін<sup>141</sup>. Д. Чорний переконливо доводить: на початку ХХ ст. бюджети міст регіону зросли більш ніж удвічі. Що показово, цей фінансовий злет значно випереджав темпи приросту населення. Таке стрімке накопичення капіталу, власне, і заклало міцні підвалини для справжнього прориву в благоустрої. аким чином, міста отримали не просто додатковий ресурс, а реальний шанс на докорінну модернізацію власного простору. Структура бюджетів, власне, дедалі більше зміщувалася у бік фінансування міських підприємств та освіти — цих ключових інструментів оновлення матеріального середовища.<sup>142</sup>

В. Коробка, аналізуючи Катеринославську губернію, вказує на зміну джерел наповнення скарбниць: на початку ХХ ст. суттєву частку доходів (від 23% до 39%) стали складати прибутки муніципальних підприємств та позики<sup>143</sup>. При цьому видатки на освіту посідали провідне місце, на відміну від медико-санітарної галузі. Благоустрій та протипожежні заходи фінансувалися лише за наявності залишків коштів<sup>144</sup>.

---

<sup>139</sup> Шара Л.М. Чернігівська міська дума (70–90-ті рр. ХІХ ст.). Чернівці, 2010. С. 57.

<sup>140</sup> Чорний Д. М. По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). Х.: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2007. 304 с.

<sup>141</sup> Нікітін Ю.О. Пореформені міста Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній у другій половині ХІХ ст.: історичний аспект самоврядування. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2016. 328 с.

<sup>142</sup> Чорний Д. М. По лівий бік Дніпра. С. 182–183.

<sup>143</sup> Коробка В.М. Громадське управління у містах Катеринославської губернії (1870–1914 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01; Донец. нац. ун-т. Донецьк, 2010. С. 11.

<sup>144</sup> Там само. С. 12.

Л. Єлісєєва простежила еволюцію бюджетної політики від Жалуваної грамоти 1785 р. до початку ХХ ст. Вона довела, що в дореформену добу відсутність інституту місцевого оподаткування призводила до того, що до 90% бюджету витрачалося лише на утримання адміністрації<sup>145</sup>. У пореформену добу держава, через дефіцит ресурсів, переклала на громади обов'язки загальнодержавного характеру, зберігши контроль за їхньою діяльністю<sup>146</sup>. Учена підкреслює, що «функціональне навантаження» міст поліційними та військовими витратами було наслідком фіскальної неефективності імперської системи<sup>147</sup>.

Підсумовуючи, слід визнати: спеціального комплексного дослідження, яке б цілісно охоплювало фінансову діяльність самоврядування Наддніпрянщини у визначених межах, досі немає. Втім, ця проблематика, як не дивно, досить широко розпорошена в різнопланових студіях. Учені імперського періоду, наприклад, традиційно зосереджувалися на формально-юридичних нюансах та вічній боротьбі за повноваження між містом і державою. Радянська ж історіографія, скута ідеологічними догмами, фактично винесла питання муніципального господарства за дужки, вважаючи їх просто неактуальними.

Натомість сучасна українська наука сформувала дійсно потужний доробок, в якому бюджетна політика розглядається як живий інструмент міського розвитку. Вчені справедливо вказують на грубе втручання імперського центру у фінансову автономію громад, що, безперечно зв'язувало містам руки. Особливу увагу дослідники роблять на постійній хворобі тогочасних бюджетів - катастрофічній невідповідності міських доходів реальним потребам модернізації. Оскільки лєвова частка коштів, на превеликий жаль, «з'їдалася» поліцією й армією, не дійшовши до соціальної сфери чи благоустрою.

---

<sup>145</sup> Єлісєєва Л. В. Особливості трансформації бюджетної. С. 42.

<sup>146</sup> Там само. С. 40.

<sup>147</sup> Там само. С. 42.

Для ОНП «Історія матеріальної культури та експертиза об'єктів історичної спадщини» ці напрацювання є фундаментальними. Вони дозволяють зрозуміти економічну логіку урбанізаційних процесів: як саме фінансовий дефіцит або успішне муніципальне підприємництво визначали архітектурний вигляд міста, якість брукування вулиць, стан пам'яток та розвиток інженерних мереж. Дослідження фінансової бази самоврядування дає можливість експертно оцінити ресурси, що стояли за створенням об'єктів матеріальної культури модерної доби, які сьогодні складають основу історичної спадщини України.

### **2.3. Взаємодія міських інституцій з державною владою та громадою у трансформації міського простору: наукові інтерпретації**

Проблематика взаємодії міських самоврядних інституцій із державною владою та громадою в умовах урбаністичної модернізації Наддніпрянської України, безперечно, посідає одне з центральних місць у сучасному історіографічному дискурсі. У межах наукових програм, що фокусуються на історії матеріальної культури, ця тема розглядається під особливим кутом зору. На думку дослідників, це не просто питання адміністративної еволюції. Навпаки, перед нами — складна трансформація міського простору. Вона відбувалася під тиском модернізації, бурхливої урбанізації та розвитку інфраструктури, що, зрештою, докорінно змінило характер взаємин між владою і населенням. Сучасна історіографія, як ми бачимо, дедалі частіше трактує самоврядування як ключовий елемент модернізаційного поступу. Саме через цей інститут, з одного боку, реалізовувалися імперські стратегії, а з іншого — гартувалися локальні громадські ініціативи <sup>148</sup>.

У наукових працях останніх років саостерігаємо поступовий, але очевидний відхід від суто інституційного аналізу. Вчені намагаються

---

<sup>148</sup> Горбачов В. П. Міське самоврядування в Україні (за реформою 1870 року). Харків, 1995. 19 с.

комплексно вивчати взаємодію між думами, управами та міською громадою. Вони справедливо наголошують, що міські реформи 1870 та 1892 рр. так і не змогли запровадити нову модель управління, а лише заклали фундамент для модернізації міського середовища. Це спостерігалось буквально у всьому — від потреб транспортних мереж і до санітарних систем. Саме у сфері трансформації та розвитку міського простору найвиразніше проявлялись взаємини між самоврядними міськими структурами, державною машиною та мвстянами<sup>149</sup>.

У сучасній українській історіографії значний внесок у розроблення проблематики міського самоврядування зробили праці О. Бондаренка. Дослідник розглядає міське самоврядування Наддніпрянської України як невід’ємну, ба більше, визначальну складову ширших модернізаційних процесів імперської доби. Власне, такий підхід дозволяє побачити в муніципальних інституціях не просто бюрократичні структури, а реальні рушії оновлення міського простору. Зрештою, саме через призму діяльності самоврядних органів автор аналізує глибокі трансформації тогочасного суспільства<sup>150</sup>..

У монографії, що присвячена історіографічному дискурсу міст Наддніпрянщини, науковець акцентує увагу на важливому моменті. Органи міського самоврядування стали не простою адміністративною надбудовою, а важливим механізмом інтеграції міст у міський модерний простір. Адже їхня діяльність, зазначає автор, практично формувала нові моделі взаємин між міською владою та міським населенням. Це був реальний процес, а не проста бюрократія. Автор детально проаналізував фінансову діяльність міських громадських органів. Справа у тому, що бюджетна політика була тим магістральним каналом, через який впроваджувалися проєкти оновлення

---

<sup>149</sup> Щерба Т. О. Міське самоуправління на Правобережній Україні у другій половині XIX ст. Донецьк, 2001. 29 с.

<sup>150</sup> Бондаренко О. В. Міське самоврядування Наддніпрянської України останньої чверті XVIII – початку XX ст. в історіографічному дискурсі імперської доби. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. 2020. Вип. 2 (145). С. 16–21.

міського простору. Серед яких - брукування вулиць, зведення мостів, прокладання водогонів, встановлення вуличних ліхтарів та запуск трамваїв. Усе це, безперечно, було прямим результатом прийнятих міською владою фінансових рішень.

Водночас у сучасному науковому дискурсі дослідники наголошують, що саме грошова спроможність міських муніципалітетів була головним індикатором їхньої справжньої автономії. Адже бюджети показували справжню, а не задекларовану міру незалежності міського самоврядування всередині жорсткої імперської системи. Зрозуміло, що без власного капіталу будь-яка ініціатива міських громад залишалася лише на папері.<sup>151</sup>

Дослідження Ю. Глизя, присвячені діяльності Київської міської думи, наочно демонструють: трансформація міського простору була не стихійним процесом, а результатом постійного діалогу. У цьому трикутнику взаємодії, як зазначає автор, зішлися муніципальні органи, центральна адміністрація та сама міська громада [1]. Це був складний, подекуди напружений, але надзвичайно продуктивний полілог.

Автор переконливо доводить, що саме через механізми самоврядування втілювалися в життя наймасштабніші інфраструктурні проєкти модерного Києва. Міська дума в цій системі координат, власне кажучи, виконувала роль стратегічного посередника. Вона змушена була балансувати між жорсткими державними інтересами та реальними, щоденними потребами киян. Проте, як показує аналіз, діяльність муніципалітетів повсякчас наштовхувалася на спротив. Імперська бюрократія, що цілком очікувано, прагнула за будь-яку ціну контролювати фінансову й адміністративну автономію міст, фактично обмежуючи простір для їхнього вільного розвитку.<sup>152</sup> Подібні тенденції

---

<sup>151</sup> Бондаренко О., Домнін Д. Міські фінанси Наддніпрянської України (1785–1917): сучасний історіографічний дискурс. Актуальні питання гуманітарних наук. 2025. Вип. 92. Т. 1. С. 10–19.

<sup>152</sup> Білоконь М. В. Органи державного управління та місцеве самоврядування в Російській імперії у другій половині XIX ст. Харків, 2002. 210 с.

простежуються і в дослідженнях міського самоврядування Харкова, Чернігова, Катеринослава та міст Волині<sup>153</sup>.

Дослідниці Т. Водотика та В. Константінова, фокусуються у своїх працях на урбанізації Півдня України, й пропонують принципово нове бачення сприйняття міських органів самоврядування. На їхнє переконання, муніципальні органи не були простими спостерігачами, а справжніми творцями міського модерного середовища. Урбанізація в їхньому трактуванні постає як багатогранне явище, що виходило за межі сухих економічних показників<sup>154</sup>.

Власне, йдеться про те, що докорінна перебудова соціальної ієрархії й нова логіка організації міського простору та повна трансформація культури повсякденного життя містян залежала передусім від міських фінансів. Як зазначають дослідниці, цей процес був настільки глибоким, що зачепив практично всі аспекти людського існування. Зрештою, саме ці міські інституційні зміни стали тим фундаментом, на якому й вибудовувалося сучасне місто. Це був насправді складний шлях від патріархального устрою міст до їхньої модерної цивілізації. Через цей контекст міські органи влади постають перед нами не просто як звичайні адміністративні органи, а як активні агенти міської модернізації. Саме вони, безперечно, й диктували нові дослідники особливу увагу звертають на цікавий взаємозв'язок: як урбанізація сприяла розвитку нових форм громадської активності. Це стає очевидним, з огляду на аналіз діяльності благодійних товариств, професійних об'єднань або ж міських культурно-просвітницьких організацій. Зрештою,

---

<sup>153</sup> Головка О. М. Харківське міське самоврядування у 1893–1917 рр. Харків, 1997. 18 с.; Шара Л. М. Чернігівська міська дума (70–90-і роки XIX ст.). Чернігів, 2010. 224 с.; Двуреченська О. С. Органи міського самоврядування Катеринослава. Дніпро, 2007. 223 с.

<sup>154</sup> Константінова В.М. Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861 – 1904 роки). Запоріжжя: АА ТанDEM, 2010. 596 с.; Водотика Т.С. Модернізаційні та урбанізаційні процеси на Півдні України (друга половина XIX – початок XX ст.). // Регіональна історія України: Зб. наук. ст. К., 2016. Вип. 10. С. 201–220.

саме це поєднання зусиль міських інституцій та міської громади і створювали те неповторне обличчя південноукраїнських міст<sup>155</sup>.

У працях О. Черемісіна міське самоврядування Півдня України трактується як надзвичайно складний, багатошаровий механізм постійної взаємодії між жорсткими установками імперської влади, амбіціями місцевих еліт та щоденними запитами міської громади.<sup>156</sup> Автор підкреслює, що муніципальна політика значною мірою визначала характер забудови міст, розвиток промислових зон, організацію ринків, транспортної інфраструктури та комунального господарства<sup>157</sup>. Водночас дослідник звертає увагу на суперечливість цієї взаємодії, оскільки державна влада прагнула зберегти контроль над стратегічними напрямками розвитку міст, обмежуючи самостійність органів самоврядування. Аналогічні висновки містяться у працях В. Бортнікова, який аналізує співвідношення державної влади та місцевого самоврядування на Волині<sup>158</sup>.

Важливе місце в сучасному історіографічному дискурсі займає проблема взаємин міського самоврядування з громадою. У той час як дореволюційні та радянські автори традиційно замикалися в колі сухих юридичних норм, сучасна наука робить рішучий крок назустріч «живому» місту. Тепер у фокусі не лише параграфи, а й самі містяни як активні творці навколишнього простору. Зокрема, О. Прищепя на прикладі Правобережної України переконливо доводить: модернізація — це не тільки поява механізмів чи нових споруд.

Власне, цей процес й спричинив появу унікальних громадських практик і особливих міських «публічних майданчиків». Адже саме ці місця

---

<sup>155</sup> Вільшанська О. Л. Повсякденне життя міст України наприкінці XIX – на початку XX ст. Київ, 2011. 19 с.

<sup>156</sup> Черемісін О. В. Міське самоврядування на Півдні України в 1785–1917 рр. Херсон, 2017. 582 с.

<sup>157</sup> Цибуленко Л. О. Органи самоврядування Одеси, Миколаєва, Херсону у розбудові муніципальної земельної та виробничої власності. Херсон, 2003. 159 с.

<sup>158</sup> Бортніков В. І. Органи державної влади та місцевого самоврядування на Волині (кінець XVIII — початок XX ст.). Луцьк, 2015. 480 с.

зустрічей стали тими пунктами, де створювалась нова громадська комунікація. Як ми спостерігаємо, місто врешті перестало бути тільки об'єктом адміністративного тиску центру, й перетворювалось на простір взаємовідносин та культурного обміну. Саме в такий спосіб технічний прогрес в містах широко переплітався із соціальним досвідом, змінюючи тим самим не тільки фасади будинків, а й саму логіку людських стосунків. Міські самоврядні органи відігравали в цьому процесі кардинальну роль. Через їхню підтримку театрів, бібліотек, громадських садів та бульварів вони буквально конструювали міський простір для життя, а не тільки для функціонування. Тому у цьому аспекті сучасна вітчизняна історіографія дедалі частіше поєднує тогочасну історію самоврядування з історією повсякдення та культурною історією. Такий синтез дає змогу побачити тогочасне місто як живий організм, де кожна вулиця або парк були результатом взаємодії міської влади та громади<sup>159</sup>.

Сьогодні спостерігаємо, як сучасна урбаністична історія робить важливий поворот від аналізу «цегли та розчину» до переосмислення символічного значення міського ландшафту. Вчені доводять, що міська громадська влада бачила місто не тільки господарський об'єкт, а й засіб репрезентації міського статусу.

Приклад київської забудови періоду класичного капіталізму показує, що думи не просто ремонтували дороги, а спрямовано конструювали ідеологічний фасад столиці. Це відбувалося через регулювання висотності, проєктування бульварів та площ. Фактично влада «малювала» той величний образ міста, який пізніше став його візитівкою. Зауважимо, що архітектура центральних кварталів не була випадковою забудовою, а, без сумніву, свідомим інструментом утвердження модерної міської ідентичності. Тобто чином, міський простір перетворювався на візуальний текст, що свідчив про європейський вектор розвитку тогочасного міського соціуму.

---

<sup>159</sup> Молчанов В. Б. Життєвий рівень міського населення Правобережної України (1900–1914 pp.). Київ, 2005. 318 с.

У цьому ж світлі перетворення простору постає не просто як технічний план, а як важливий динамічний результат постійного діалогу, часто конфліктного, між прагматичним капіталом та амбіціями міської громади. Адже кожен новий архітектурний об'єкт або ж й сквер практично ставав черговим ходом модернізації міста.

Сьогодні дослідники все частіше аналізують виникнення нових соціальних міських практик: від культури споживання і до специфічного міського дозвілля, які вимагали розвитку принципово іншої організації міського простору. Місто остаточно втрачало статус звичайного місця проживання, натомість перетворюючись на складну арену для суспільної комунікації та культурного ландшафту, де міський простір одночасно був і декорацією, і головним героєм змін.<sup>160</sup>

Сучасна історіографія сьогодні відкриває новий, перспективний вектор: дослідження, якою є фінансова анатомія міського оновлення. Праці Л. Єлісєєвої, В. Орлика, О. Карліної та їхніх колег переконують, що архітектурні зміни були тільки видимою частиною бюджетних процесів.

Розвиток міського середовища постає насамперед як похідне від муніципальної стратегії. Через гнучкі податкові інструменти та складні кредитні комбінації й систему міських позик, формувалася та фінансова база, яка й спричинила масштабні інфраструктурні зміни. Саме ці грошові потоки реально й визначали темп урбанізаційного поступу, перетворюючи паперові міські проекти на реальні бруківку, мости та освітлені вулиці. Отже чином, бюджетна політика міського самоврядування була тим самим двигуном, який сприяв переведенню міста в режим активної міської розбудови.

Держава водночас залишалася байдужою до проблем міста. Через жорстку систему централізованого адміністративного нагляду та фінансового контролю вона істотно обмежувала фінансові можливості міських інституцій у реалізації справжньої самостійної економічної політики. Сучасна

---

<sup>160</sup> Чорний Д. М. По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України. Харків, 2007. 304 с.

історіографія, розглядає фінансову проблематику не автономно, а як невід’ємну складову значно ширших модернізаційних процесів. Йдеться, передусім про економічний розвиток міст, бурхливе формування ринку нерухомості та становлення міського комунального господарства. Врешті, саме такий комплексний підхід дає змогу побачити нам за цифрами міських бюджетів справжню історію перетворення старого міста в сучасний мегаполіс.<sup>161</sup>

Державна політика в цьому відношенні постає як складна система контролю й тиску. Держава здійснювала жорсткий губернаторський нагляд та залізне нормативне регулювання, що істотно обмежували самостійність міських громад. Тому трансформація міст була результатом не стільки результатом взаємодії з державою, скільки боротьбою з нею та маневрування між її вимогами й реальними потребами міського розвитку. Саме це, зрозуміло, й створювало необхідні умови для урбаністичного розвитку. Особливо яскраво ця тенденція проявлялася у найбільших українських центрах — Києві, Одесі, Харкові та Катеринославі. Там муніципальні органи були змушені постійно, а іноді й досить болісно, координувати кожен свій крок із міністерствами. Зрештою, цей діалог між містом і центром став тим самим двигуном, що приводив у дію механізми міських змін.<sup>162</sup>

Сучасна наука все частіше аналізує оновлення міського середовища через призму історії матеріальної культури, що дає змогу побачити за міськими архітектурними формами реальне життя. Адже міський простір сьогодні розглядається як візуальний маніфест громадських зрушень, де кожне нововведення результатом складних взаємин між інтересами міської громади та стратегією міської влади.

Розвиток комунальних мереж і трансформація міських публічних місць практично стали тими маркерами, які найвиразніше фіксували перехід від

---

<sup>161</sup> Небрат В. В. С. 80.

<sup>162</sup> Нікітін Ю. О. Пореформені міста Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній. Суми, 2016. 320 с.

традиційного міського життя до модерного устрпростий перелік статистичних показників, а як широкий злам у повсякденні містян. Цей процес диктував нові звички, змінював міський ритм життя та , власне, формував абсолютно інший аспект взаємодії людини з навколишнім середовищем. Врешті, матеріальний світ міста ставав дзеркалом, у якому відбивалася нова ідентичність міського суспільства.

Сьогодні історіографія здійснює рішучий крок у бік міждисциплінарності, поєднуючи інструментарій урбаністики, соціології та антропології повсякденності. Цей підхід дозволяє дослідникам відмовитися від спрощених колишніх схем і побачити міст як складний соціокультурний організм.

Модернізація докорінно перекидає канали комунікації та ламає старі культурні коди. Врешті, місто перетворюється на унікальну лабораторію, як нову матеріальну реальність серед трамваїв, блиск вітрин та суворих ліній модерної міської забудови, в якій народжувалася виплавлялася міська людина нового типу. Міський простір перестав бути тільки фоном, оскільки ставав активним учасником творення міської модерної ідентичності..<sup>163</sup>.

Отже, сучасний історіографічний дискурс трактує взаємодію муніципальних інституцій із імперським центром та міською громадою як базу, на якій будувалася урбаністична модернізація Наддніпрянської України. Безперечно, органи міського самоврядування у світлі нових наукових розвідок бачиться не як пасивний адміністративний механізм, а як активний суб'єктом докорінної трансформації міського простору.

Власне, саме через органи міського самоврядування, на переконання дослідників, втілювалися в життя найскладніші міські модернізаційні практики за імперської доби. Це була жива й динамічна робота, яка виходила далеко за межі простого виконання казенних циркулярів. Такий підхід, на

---

<sup>163</sup> Водотика Т. С. Особливості модернізаційних процесів у містах Наддніпрянщини другої половини XIX ст. Регіональна історія України. 2013. Вип. 7. С. 159–172.

наше переконання, дозволяє побачити в міських реформах не просто зміну вивісок, а реальну дію міського соціального та інфраструктурного прогресу.

Водночас сучасні науковці акцентують увагу на багатовимірності цих мвських трансформацій. Дослідники прагнуть відстежувати, ледь вловимий взаємозв'язок між матеріальними здобутками міст та символічними аспектами міського розвитку.

Такою ж вагомою у цьому контексті бачиться й роль самої міської громади у конструюванні модерного середовища. Місто, врешті змінювалося не за директивною вказівкою «зверху», а насамперед завдяки потужній внутрішній енергії містян. Отже, перед нами постає цілісна панорама перетворення старого міського укладу на нову, міську модерну реальність.

## **РОЗДІЛ 3.**

### **МОДЕРНІЗАЦІЯ МАТЕРІАЛЬНОГО ТА СОЦІОКУЛЬТУРНОГО СЕРЕДОВИЩА МІСТ ЯК РЕЗУЛЬТАТ МУНІЦИПАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ В ІСТОРІОГРАФІЇ**

#### **3.1. Роль міського самоврядування у формуванні архітектурного обличчя та громадських споруд: історіографічний дискурс**

Роль міського самоврядування у процесах проектування архітектурного обличчя та зведення громадських споруд на теренах Наддніпрянської України у другій половині XIX – на початку XX ст. сьогодні розглядається дослідниками як один із найбільш визначальних векторів урбаністичної модернізації всієї імперської епохи. Якщо проаналізувати сучасні розвідки, присвячені історії матеріальної культури та фаховій експертизі об'єктів спадщини, то стає цілком очевидним, що архітектурний простір міста дедалі частіше інтерпретується не просто як певна сукупність інженерних об'єктів, а як безпосереднє матеріальне втілення тих масштабних соціальних, економічних та соціокультурних трансформацій, що відбувалися в епоху модерну. Слід зауважити, що саме органи міського самоврядування, які отримали нові повноваження внаслідок реформ 1870 та 1892 рр., фактично перетворилися на провідні інституції, що визначали стратегічні напрями забудови, опікувалися розвитком мережі громадських споруд, займалися благоустроєм та, зрештою, формували якісно нове урбаністичне середовище<sup>164</sup>.

---

<sup>164</sup> Горбачов В. П. Міське самоврядування в Україні (за реформою 1870 року). Харків, 1995. 19 с.

На особливу увагу заслуговує той факт, що в актуальному історіографічному дискурсі міське самоврядування дедалі частіше постає не як пасивний адміністративний механізм, а як цілком самостійний та активний суб'єкт конструювання матеріального світу міста. Дослідники цілком справедливо акцентують на тому, що тогочасні міські думи та управи брали безпосередню, а подекуди і вирішальну участь у розробленні планів забудови, впровадженні архітектурної політики, прямому фінансуванні об'єктів та посиленому контролі за розбудовою інфраструктури<sup>165</sup>. Безперечно, саме через систему муніципального управління вдалося реалізувати насправду грандіозні проєкти зведення адміністративних будівель, театрів, лікарень, освітніх закладів, ринків, а також мостів, водогонів та електростанцій, які власне і стали візитною карткою модерного міста<sup>166</sup>.

Значний внесок у ґрунтовне дослідження цієї багатогранної проблематики, без сумніву, зробили праці О. Бондаренка, у яких самоврядування тогочасної Наддніпрянщини постає як фундамент урбаністичної модернізації<sup>167</sup>. Автор слушно зауважує, що якщо раніше муніципальні інституції сприймалися переважно крізь призму адміністративних функцій, то сучасні студії роблять акцент саме на їхній творчій ролі у створенні модерного простору<sup>168</sup>. Крім того, надзвичайно важливим аспектом діяльності дум, на думку вченого, було системне фінансування громадських споруд, які виконували роль не лише

---

<sup>165</sup> Білоконь М. В. Органи державного управління та місцеве самоврядування в Російській імперії у другій половині XIX ст. Харків, 2002. 210 с.

<sup>166</sup> Глизь Ю. І. Київська міська дума: розбудова модерного міста (1871–1917 рр.). Київ, 2019. 216 с.

<sup>167</sup> Бондаренко О. В. Міста Наддніпрянської України за імперської доби (1785–1917 рр.): історіографічний дискурс. Кропивницький, 2021. 364 с.

<sup>168</sup> Бондаренко О. В. Міське самоврядування Наддніпрянської України останньої чверті XVIII – початку XX ст. в історіографічному дискурсі імперської доби. Вісник КНУ. 2020. Вип. 2 (145). С. 16–21.

функціональних одиниць, а й символів успішності та репрезентації міської влади<sup>169</sup>.

Водночас у межах сучасних урбаністичних студій архітектурний розвиток міст дедалі частіше трактується як невід'ємна частина загальної соціокультурної трансформації суспільства. Праці, що аналізують забудову Києва доби класичного капіталізму, переконливо доводять: саме муніципальні органи визначали просторовий рух міста, регулювали щільність забудови в центрі, ініціювали прокладання нових магістралей, розбиття бульварів та площ<sup>170</sup>. У такому контексті архітектурне середовище постає не лише продуктом економічного зростання, а й певним відображенням ціннісних орієнтирів та модернізаційних прагнень тогочасних еліт. Більше того, дослідники підкреслюють, що муніципальна стратегія значною мірою була спрямована на формування репрезентативного образу міста, який би відповідав кращим європейським зразкам<sup>171</sup>.

Разом з тим, особливе місце в сучасній науці посідає питання непростої взаємодії самоврядування та державної влади у площині архітектурної політики. Дослідники звертають увагу на те, що попри наявність формальної автономії, діяльність міських дум перебувала під невсипущим контролем імперської адміністрації<sup>172</sup>. Очевидно, що регулювання забудови, фінальне затвердження генеральних планів та втілення великих інфраструктурних задумів вимагали обов'язкового узгодження з урядовими структурами, що, безумовно, ставило муніципалітети у певну залежність<sup>173</sup>. Проте, як не парадоксально, саме через органи самоврядування центр часто реалізовував

---

<sup>169</sup> Бондаренко О., Домнін Д. Міські фінанси Наддніпрянської України (1785–1917): сучасний історіографічний дискурс. 2025. С. 10–19.

<sup>170</sup> Забудова Києва доби класичного капіталізму. Київ, 2012. 559 с.

<sup>171</sup> Рєєнт О. П. Від мурів до бульварів: творення модерного міста в Україні. Київ, 2019. 608 с.

<sup>172</sup> Щерба Т. О. Міське самоуправління на Правобережній Україні у другій половині XIX ст. Донецьк, 2001. 29 с.

<sup>173</sup> Бортніков В. І. Органи державної влади та місцевого самоврядування на Волині. Луцьк, 2015. 480 с.

власні модернізаційні проєкти, спрямовані на оновлення урбаністичної моделі.

Варто також згадати праці Ю. Глизя, присвячені безпосередньо Київській міській думі, де особливий акцент зроблено на розбудові громадського сектору<sup>174</sup>. Автор переконливо доводить, що на зламі століть київська влада надзвичайно енергійно фінансувала будівництво мережі шкіл, лікарень, театрів, розвиток трамвайного сполучення та водопостачання<sup>175</sup>. Власне, ці об'єкти ставали живим втіленням модернізації та докорінно змінювали обличчя міста. Водночас архітектурні ініціативи муніципалітетів мали вагоме символічне значення, адже нові громадські споруди формували особливу репрезентативну культуру<sup>176</sup>.

До того ж, у сучасному науковому просторі дедалі більше уваги приділяється регіональному виміру цих процесів. Наприклад, дослідження О. Черемісіна щодо Півдня України наочно демонструють, що політика Одеси, Миколаєва, Херсона та Катеринослава була сфокусована на створенні потужної інфраструктури, розбудові портів, ринкових та промислових комплексів<sup>177</sup>. Автор зауважує, що міські думи південного регіону цілеспрямовано використовували архітектуру як засіб демонстрації економічної міці та свого високого статусу в межах імперії<sup>178</sup>. Це проявлялося, зокрема, у зведенні величних бірж, банків та освітніх установ.

Подібну картину ми бачимо і в розвідках, присвячених Правобережній Україні. Зокрема, праці О. Прищепи та В. Бортнікова свідчать про те, що на Волині та в правобережних губерніях органи влади приділяли колосальну

---

<sup>174</sup> Глизь Ю. І. Київська міська дума: розбудова модерного міста (1871–1917 рр.). Київ, 2019. 216 с.

<sup>175</sup> Глизь Ю. І. Фінансова діяльність Київської міської думи (1871–1914 рр.). Український історичний журнал. 2015. № 4. С. 37–59.

<sup>176</sup> Чорний Д. М. По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України. Харків, 2007. 304 с.

<sup>177</sup> Черемісін О. В. Міське самоврядування на Півдні України в 1785–1917 рр. Херсон, 2017. 582 с.

<sup>178</sup> Цибуленко Л. О. Органи самоврядування Одеси, Миколаєва, Херсону у розбудові муніципальної земельної та виробничої власності. Херсон, 2003. 159 с.

увагу культурному сегменту — будівництву бібліотек, садів, клубів<sup>179</sup>. У цій системі координат громадські будівлі сприймаються вже не просто як елементи міського господарства, а як справжні осередки нової міської ідентичності та модерної культури повсякдення<sup>180</sup>. Дослідники схиляються до думки, що саме через трансформацію простору влада намагалася залучити населення до нових соціокультурних практик.

Крім усього іншого, надзвичайно важливим напрямом сучасних студій є аналіз фінансових важелів, що уможливлювали муніципальну архітектурну політику. Праці Л. Єлісеєвої, О. Карліної та В. Орлика чітко показують, що будь-який прогрес у будівництві був прямо пропорційний фінансовим ресурсам міських скарбниць<sup>181</sup>. Завдяки системі місцевих зборів, муніципальних позик та кредитів вдавалося знаходити кошти на лікарні, мости та електростанції<sup>182</sup>. Сьогодні історіографія акцентує на тому, що фінансова автономія (або її відсутність) була вирішальним фактором оновлення матеріального середовища<sup>183</sup>. Хоча, звісно, жорстка залежність від державного контролю нерідко гальмувала амбітні плани, особливо коли йшлося про невеликі провінційні міста<sup>184</sup>.

Варто додати, що в межах вивчення історії матеріальної культури громадські споруди сьогодні все частіше позиціонуються як об'єкти історичної спадщини, що ретранслюють соціальні процеси минулого. Дослідники наголошують, що архітектурний спадок Наддніпрянщини є

---

<sup>179</sup> Прищепа О. П. Міста Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. Рівне, 2010. 267 с.; Бортніков В. І. Органи державної влади та місцевого самоврядування на Волині. Луцьк, 2015. 480 с.

<sup>180</sup> Прищепа О. П. «Місця зустрічі»: культурне довкілля міст Правобережної України. Рівне, 2019. 688 с.

<sup>181</sup> Єлісеєва Л. В. Особливості трансформації бюджетної та податкової політики міських муніципалітетів України. 2011. С. 38–45.

<sup>182</sup> Карліна О. М. Фінанси територіальних громад Волинської губернії у XIX – на початку XX ст. Луцьк, 2015. С. 26–52.

<sup>183</sup> Орлик В. М. Фінансова політика Російської імперії в українських губерніях у XIX ст. Київ, 2006. С. 85–95.

<sup>184</sup> Нікітін Ю. О. Пореформені міста Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній. Суми, 2016. 320 с.

унікальним джерелом, адже саме у формах забудови та функціоналі будівель «зашифровані» зміни у суспільному укладі<sup>185</sup>. Таким чином, діяльність самоврядування постає як ключовий фактор формування того історичного ландшафту, який ми бачимо сьогодні.

Нарешті, сучасний дискурс фокусується на тісному взаємозв'язку архітектури та нової міської культури. Вчені підкреслюють, що поява сучасних громадських споруд стимулювала розвиток нових форм комунікації та дозвілля<sup>186</sup>. Бібліотеки, народні доми, міські сади перетворювалися зі звичайних об'єктів на простір для кристалізації модерного суспільства<sup>187</sup>. Власне, завдяки муніципальним зусиллям міський простір крок за кроком ставав середовищем для нових культурних ідентичностей.

На завершення зазначимо, що у працях В. Молчанова, О. Вільшанської та Д. Чорного модернізація міст аналізується через призму життя звичайної людини. Вони доводять, що зміни в архітектурі та благоустрої радикально впливали на санітарію, побут і характер контактів між людьми<sup>188</sup>. Міське самоврядування, впроваджуючи свою архітектурну стратегію, фактично конструювало нову модель життя, що тяжіла до європейських стандартів<sup>189</sup>.

Отже, підсумовуючи, можна стверджувати, що сучасна історіографія розглядає міське самоврядування Наддніпрянської України другої половини XIX – початку XX ст. як фундаментальний чинник створення архітектурного обличчя модерного міста. Муніципальні структури діяли не лише як бюрократичні органи, а як активні рушії урбанізації, що визначали вектори просторового розвитку, інвестували в інфраструктуру та плекали нове

---

<sup>185</sup> Реєнт О. П. Від мурів до бульварів: творення модерного міста в Україні. Київ, 2019. 608 с.

<sup>186</sup> Вільшанська О. Л. Повсякденне життя міст України наприкінці XIX – на початку XX ст. Київ, 2011. 19 с.

<sup>187</sup> Прищепя О. П. «Місця зустрічі»: культурне довкілля міст Правобережної України. Рівне, 2019. 688 с.

<sup>188</sup> Молчанов В. Б. Життєвий рівень міського населення Правобережної України (1900–1914 рр.). Київ, 2005. 318 с.

<sup>189</sup> Водотика Т. С. Особливості модернізаційних процесів у містах Наддніпрянщини другої половини XIX ст. Регіональна історія України. 2013. Вип. 7. С. 159–172.

культурне середовище<sup>190</sup>. Саме тому в межах актуального дискурсу їхня діяльність визнається невід’ємною складовою історії матеріальної культури та ключем до розуміння історичної спадщини українських міст<sup>191</sup>.

### **3.2 Діяльність органів самоврядування щодо розвитку інженерно-технічних мереж у дослідженнях науковців**

Діяльність органів міського самоврядування, спрямована на стратегічний розвиток інженерно-технічних мереж у містах Наддніпрянської України в період другої половини XIX – початку XX ст., у сучасному історіографічному дискурсі розглядається як один із найбільш фундаментальних чинників урбаністичної модернізації та докорінної трансформації матеріального середовища. Якщо ми проаналізуємо актуальні розвідки в галузі історії матеріальної культури, а також фахову експертизу об’єктів історичної спадщини, то стає цілком очевидним, що інженерна інфраструктура дедалі частіше трактується дослідниками не просто як суто технічна чи допоміжна складова міського господарства. Навпаки, вона постає як надзвичайно важливий елемент проектування модерного урбаністичного простору, який безпосередньо визначав рівень побутового комфорту мешканців, загальний санітарний стан територій, темпи економічного поступу та, зрештою, сам характер повсякденного життя населення<sup>192</sup>. Слід зауважити, що саме органи міського самоврядування, отримавши нові важелі впливу після реформ 1870 та 1892 рр., фактично перетворилися на головні інституції, відповідальні за створення, фінансування та стабільне функціонування водогонів, каналізації, перших електростанцій, трамвайного

---

<sup>190</sup> Черемісін О. В. Міське самоврядування на Півдні України в 1785–1917 рр. Херсон, 2017. 582 с.

<sup>191</sup> Бондаренко О. В. Міста Наддніпрянської України за імперської доби (1785–1917 рр.): історіографічний дискурс. Кропивницький, 2021. 364 с.

<sup>192</sup> Реєнт О. П. Від мурів до бульварів: творення модерного міста в Україні. Київ, 2019. 608 с.

сполучення, мостів, систем вуличного освітлення та інших складних мереж, без яких модерне місто того часу просто не могло б повноцінно існувати<sup>193</sup>.

На особливу увагу заслуговує той факт, що в актуальній історіографії проблема розвитку інженерної інфраструктури розглядається у надзвичайно тісному, майже нерозривному зв'язку з глобальними процесами урбанізації та модернізації суспільства. Дослідники цілком справедливо наголошують на тому, що стрімке демографічне та територіальне зростання міст Наддніпрянської України наприкінці XIX ст. зумовило об'єктивну необхідність докорінної перебудови всього міського середовища, оскільки традиційна, патріархальна система господарства вже абсолютно не відповідала новим потребам індустріальної доби<sup>194</sup>. Власне, саме міські думи та управи взяли на себе роль головних координаторів технічної модернізації міст, забезпечуючи не лише пряме фінансування масштабних інфраструктурних проєктів, а й організацію відповідних комунальних служб та постійний контроль за технічним станом міських мереж<sup>195</sup>.

Безумовно, у ґрунтовних працях О. Бондаренка розвиток інженерно-технічної інфраструктури постає як один із центральних, магістральних напрямів діяльності міського самоврядування Наддніпрянщини<sup>196</sup>. Дослідник робить акцент на тому, що в сучасному науковому дискурсі міські думи дедалі частіше інтерпретуються як надзвичайно важливі агенти модернізації, через чий зусилля ініціювалися та реалізовувалися насправду грандіозні проєкти комунального будівництва<sup>197</sup>. До того ж, особлива увага вченим приділяється аналізу складних фінансових механізмів, адже саме через

---

<sup>193</sup> Горбачов В. П. Міське самоврядування в Україні (за реформою 1870 року). Харків, 1995. 19 с.

<sup>194</sup> Константинова В. М. Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861–1904 роки). Запоріжжя, 2010. 596 с.

<sup>195</sup> Білоконь М. В. Органи державного управління та місцеве самоврядування в Російській імперії. Харків, 2002. 210 с.

<sup>196</sup> Бондаренко О. В. Міста Наддніпрянської України за імперської доби. Кропивницький, 2021. 364 с.

<sup>197</sup> Бондаренко О. В. Міське самоврядування Наддніпрянської України в історіографічному дискурсі імперської доби. 2020. С. 16–21.

розгалужену систему міських бюджетів, а також залучення муніципальних позик, здійснювалося реальне фінансування водогонів, електростанцій, брукування вулиць та розбудова транспортної мережі<sup>198</sup>.

Одним із найбільш детально вивчених напрямів роботи муніципальних інституцій, без сумніву, є розбудова систем водопостачання та водовідведення. У сучасній літературі наголошується, що створення повноцінних водогонів було не лише складним технічним викликом, а й вагомим соціальним проектом, який мав на меті суттєве покращення санітарного стану міст та ефективну боротьбу з епідеміями<sup>199</sup>. Дослідження Ю. Глизя, присвячені безпосередньо діяльності Київської міської думи, переконливо демонструють, що саме муніципальні органи стали тими ініціаторами, які зрушили з мертвої точки модернізацію систем водопостачання та каналізації в Києві наприкінці XIX ст.<sup>200</sup> Автор підкреслює, що втілення цих планів у життя вимагало колосальних фінансових витрат, залучення найкращих інженерних кадрів, тісної співпраці з приватними компаніями та, що не менш важливо, постійної координації з державними структурами<sup>201</sup>. Разом з тим, розвиток водогонів став ключовим чинником докорінної зміни міського побуту та загального поліпшення умов проживання населення.

Крім того, сучасні дослідники активно акцентують увагу на розвитку міського транспорту як на невід'ємному елементі загальної урбаністичної модернізації. На зламі XIX та XX століть самоврядні інституції почали енергійно впроваджувати нові види транспортного сполучення, серед яких

---

<sup>198</sup> Бондаренко О., Домнін Д. Міські фінанси Наддніпрянської України (1785–1917). 2025. С. 10–19.

<sup>199</sup> Вільшанська О. Л. Повсякденне життя міст України наприкінці XIX – на початку XX ст. Київ, 2011. 19 с.

<sup>200</sup> Глизь Ю. І. Київська міська дума: розбудова модерного міста (1871–1917 рр.). Київ, 2019. 216 с.

<sup>201</sup> Глизь Ю. І. Фінансова діяльність Київської міської думи (1871–1914 рр.). Український історичний журнал. 2015. № 4. С. 37–59.

особливе місце посіли кінний, а згодом і електричний трамвай<sup>202</sup>. У наукових працях, що аналізують модернізаційні процеси в Києві, Харкові та Одесі, чітко простежується теза про те, що саме міські думи виступали головними донорами прокладання трамвайних колій, зведення депо та модернізації всієї вуличної мережі<sup>203</sup>. Цілком очевидно, що розвиток трамвайного транспорту не лише змінював саму структуру міського простору, а й сприяв кристалізації нової моделі мобільності населення, дозволяючи інтегрувати колись віддалені райони в єдину, цілісну систему міського життя<sup>204</sup>.

Так само у сучасній історіографії значна увага приділяється і проблемі електрифікації міст. Дослідники переконані, що впровадження електричного освітлення стало, мабуть, одним із найбільш виразних та яскравих символів модерності й технічного прогресу того часу<sup>205</sup>. Праці О. Черемісіна наочно демонструють, що міські думи Півдня України надзвичайно активно інвестували величезні кошти у будівництво електростанцій та розширення систем вуличного освітлення<sup>206</sup>. У цьому контексті електрифікація розглядається науковцями не просто як суто технічний процес, а як стратегічна складова формування нового образу модерного міста, що прагнуло відповідати високим європейським урбаністичним стандартам<sup>207</sup>. Особливо яскраво це проявлялося у великих торговельно-промислових центрах, де світло ліхтарів стало важливим елементом репрезентації економічної потужності та престижу громади.

Разом з тим, важливе місце в сучасних студіях посідає і проблема комплексного благоустрою міського простору. Дослідники звертають увагу

---

<sup>202</sup> Чорний Д. М. По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України. Харків, 2007. 304 с.

<sup>203</sup> Черемісін О. В. Міське самоврядування на Півдні України в 1785–1917 рр. Херсон, 2017. 582 с.

<sup>204</sup> Рєєнт О. П. Від мурів до бульварів: творення модерного міста в Україні. Київ, 2019. 608 с.

<sup>205</sup> Водотика Т. С. Модернізаційні та урбанізаційні процеси на Півдні України. 2016. С. 201–220.

<sup>206</sup> Черемісін О. В. Міське самоврядування на Півдні України. Херсон, 2017. 582 с.

<sup>207</sup> Константінова В. М. Урбанізація: південноукраїнський вимір. Запоріжжя, 2010. 596 с.

на те, що діяльність самоврядних інституцій охоплювала не лише прокладання технічних мереж, а й системне упорядкування вулиць, мостів, площ та створення нових громадських просторів<sup>208</sup>. Такі заходи, як брукування мостових, облаштування тротуарів, створення дренажних систем та модернізація освітлення, розглядалися думами як безальтернативна умова модернізації середовища<sup>209</sup>. У працях Д. Чорного та Т. Водотики слушно підкреслюється, що якісний благоустрій міста мав безпосередній вплив на формування нової культури повсякденності та відчутну зміну способу життя містян<sup>210</sup>.

Не можна оминати увагою і той факт, що у сучасному науковому дискурсі дедалі більше місця відводиться аналізу саме фінансового аспекту розвитку інженерно-технічної бази. Праці Л. Єлісєєвої, В. Орлика, О. Карліної та низки інших дослідників переконливо доводять: саме фінансова стратегія муніципалітетів була тим мірилом, що визначало реальні масштаби технічної модернізації міст<sup>211</sup>. Використовуючи систему місцевих податків, спеціальних зборів та муніципальних кредитів, міські думи отримували реальну фінансову можливість втілювати в життя насправду масштабні інфраструктурні задуми<sup>212</sup>. Водночас дослідники роблять застереження, що постійна залежність від державного контролю та певна обмеженість внутрішніх ресурсів нерідко гальмували розвиток комунального сектора, що особливо гостро відчувалося у невеликих провінційних містах<sup>213</sup>.

---

<sup>208</sup> Прищепа О. П. Міста Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. Рівне, 2010. 267 с.

<sup>209</sup> Нікітін Ю. О. Пореформені міста Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній. Суми, 2016. 320 с.

<sup>210</sup> Чорний Д. М. По лівий бік Дніпра. Харків, 2007. 304 с.; Водотика Т. С. Особливості модернізаційних процесів у містах Наддніпрянщини. 2013. С. 159–172.

<sup>211</sup> Єлісєєва Л. В. Особливості трансформації бюджетної та податкової політики міських муніципалітетів України. 2011. С. 38–45.

<sup>212</sup> Карліна О. М. Фінанси територіальних громад Волинської губернії. Луцьк, 2015. С. 26–52.

<sup>213</sup> Орлик В. М. Фінансова політика Російської імперії в українських губерніях у XIX ст. Київ, 2006. С. 85–95.

Окреме, вельми специфічне місце в сучасних дослідженнях займає проблема взаємодії органів самоврядування з державною вертикаллю та приватним капіталом. Дослідники наголошують, що реалізація справді великих технічних проєктів вимагала від муніципалітетів гнучкої співпраці з міністерствами, губернаторською адміністрацією, банками та потужними приватними підприємцями<sup>214</sup>. Варто зауважити, що у багатьох містах водогони, електростанції та трамвайні мережі створювалися за безпосередньої участі іноземного капіталу та на основі приватних концесій<sup>215</sup>. Це, з одного боку, дозволяло значно прискорити темпи технічного переозброєння, але з іншого — неминуче породжувало гострі конфлікти між міськими думами та приватними структурами стосовно тарифної політики, умов експлуатації мереж та розподілу прибутків<sup>216</sup>.

Слід також додати, що в межах сучасних урбаністичних студій інженерно-технічна інфраструктура дедалі частіше сприймається як повноцінна складова історії матеріальної культури. Дослідники впевнені, що старі водогони, мости, електростанції та трамвайні депо є надзвичайно важливими елементами історичної спадщини модерної доби<sup>217</sup>. Саме через глибокий аналіз розвитку інженерних мереж ми маємо змогу простежити складну трансформацію міського простору, зміну характеру самого урбаністичного середовища та відчутний вплив модернізації на повсякденне життя людей<sup>218</sup>.

Крім усього іншого, в сучасній науці підкреслюється тісний взаємозв'язок між технічним прогресом та появою нових соціокультурних практик. Дослідники переконані, що електричне світло, трамваї та сучасні

---

<sup>214</sup> Бортніков В. І. Органи державної влади та місцевого самоврядування на Волині. Луцьк, 2015. 480 с.

<sup>215</sup> Цибуленко Л. О. Органи самоврядування Одеси, Миколаєва, Херсону у розбудові муніципальної власності. Херсон, 2003. 159 с.

<sup>216</sup> Щерба Т. О. Міське самоуправління на Правобережній Україні. Донецьк, 2001. 29 с.

<sup>217</sup> Рєсєнт О. П. Від мурів до бульварів. Київ, 2019. 608 с.

<sup>218</sup> Бондаренко О. Повсякденне життя міського населення Наддніпрянської України у сучасному історіографічному дискурсі. Ізмаїл, 2022. С. 9–19.

водогони змінювали не лише технічне обличчя міст, а й сам ритм міського існування, характер дозвілля та способи соціальної комунікації<sup>219</sup>. Модернізація мереж стимулювала розширення громадських просторів, давала поштовх розвитку торгівлі, культури та всієї сфери послуг<sup>220</sup>. У цьому сенсі діяльність самоврядування розглядається як вирішальний чинник формування модерного міського суспільства.

Нарешті, не менш важливим напрямом сучасних розвідок є аналіз регіональних особливостей цього процесу. Праці В. Константиної та Т. Водотики свідчать, що темпи модернізації на Півдні України часто випереджали інші регіони завдяки активному економічному драйву та залученню великих інвестицій<sup>221</sup>. У портових центрах, таких як Одеса чи Миколаїв, інженерна мережа розвивалася значно швидше, бо була прямо зав'язана на потреби торгівлі та промисловості<sup>222</sup>. Водночас у провінційних містах модернізація комунального господарства йшла набагато повільніше через хронічний брак коштів та слабку фінансову базу муніципалітетів<sup>223</sup>.

Отже, підсумовуючи все вищесказане, можна стверджувати, що сучасний історіографічний дискурс розглядає діяльність органів самоврядування щодо розвитку інженерних мереж як один із ключових двигунів урбаністичної модернізації Наддніпрянщини. Міські думи та управи виступали центральними координаторами технічної трансформації, забезпечуючи розвиток водопостачання, транспорту, електрифікації та загального благоустрою<sup>224</sup>. В межах актуальних досліджень інженерна

---

<sup>219</sup> Вільшанська О. Л. Повсякденне життя міст України. Київ, 2011. 19 с.

<sup>220</sup> Прищепа О. П. «Місця зустрічі»: культурне довкілля міст Правобережної України. Рівне, 2019. 688 с.

<sup>221</sup> Константинова В. М. Урбанізація: південноукраїнський вимір. Запоріжжя, 2010. 596 с.

<sup>222</sup> Водотика Т. С. Модернізаційні та урбанізаційні процеси на Півдні України. 2016. С. 201–220.

<sup>223</sup> Нікітін Ю. О. Пореформені міста Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній. Суми, 2016. 320 с.

<sup>224</sup> Черемісін О. В. Міське самоврядування на Півдні України. Херсон, 2017. 582 с.

інфраструктура дедалі більше трактується як безцінна історична спадщина та матеріальне втілення тих процесів, що зрештою і створили модерне місто<sup>225</sup>.

### **3.3. Внесок муніципальних інституцій у соціокультурну сферу та благоустрій міського простору як об'єкт історіографічного аналізу**

Внесок муніципальних інституцій у розвиток соціокультурної сфери та комплексний благоустрій міського простору Наддніпрянської України в період другої половини XIX – початку XX ст. сьогодні розглядається вченими як один із найбільш визначальних аспектів урбаністичної модернізації всієї імперської епохи. Якщо ми з вами зануримося у сучасні розвідки з історії матеріальної культури чи звернемося до фахової експертизи об'єктів спадщини, то неодмінно помітимо цікаву тенденцію: міський простір дедалі частіше трактується дослідниками не просто як суха адміністративно-територіальна одиниця, а як живе соціокультурне середовище. Слід зауважити, що воно формувалося під безпосереднім впливом енергійної діяльності міських самоврядних органів, глибоких економічних трансформацій, стрімкої урбанізації та, звісно ж, суттєвих зрушень у повсякденному укладі життя тогочасного населення<sup>226</sup>. Безперечно, саме міські думи та управи, отримавши реальні нові повноваження після знакових реформ 1870 та 1892 рр., фактично перетворилися на головні інституції, що несли повну відповідальність за покращення благоустрою, розвиток народної освіти, медицини, культури, а також за санітарний стан територій та проектування модерного громадського простору<sup>227</sup>.

---

<sup>225</sup> Бондаренко О. В. Міста Наддніпрянської України за імперської доби. Кропивницький, 2021. 364 с.

<sup>226</sup> Реєнт О. П. Від мурів до бульварів: творення модерного міста в Україні. Київ, 2019. 608 с.

<sup>227</sup> Горбачов В. П. Міське самоврядування в Україні (за реформою 1870 року). Харків, 1995. 19 с.

На особливу увагу заслуговує той факт, що в актуальному науковому дискурсі робота самоврядування у соціокультурній царині все частіше позиціонується як критично важливий чинник зародження модерного міського суспільства. Власне, якщо ранні історичні студії здебільшого концентрувалися на адміністративно-правових нюансах, то сучасні фахівці, навпаки, намагаються глибше проаналізувати вплив муніципалітетів на щоденний побут людей, еволюцію міської культури та появу принципово нових соціальних практик<sup>228</sup>. У такому світлі міське самоврядування постає перед нами не просто як формальний управлінський механізм, а як цілком свідомий та активний агент соціокультурного оновлення.

Зокрема, у ґрунтовних працях О. Бондаренка модернізація соціокультурного ландшафту міст Наддніпрянщини розглядається як невід’ємна частина масштабних урбаністичних перетворень кінця XIX – початку XX ст.<sup>229</sup>. Автор слушно зауважує, що сучасна історіографія дедалі активніше інтегрує питання повсякденності, благоустрою та культурного розвитку в загальну канву досліджень самоврядування<sup>230</sup>. На думку вченого, особливий інтерес викликає аналіз того, як муніципалітети опікувалися школами, лікарнями та організацією публічних місць, адже саме через ці сфери, як на долоні, проглядалася практична реалізація всієї модернізаційної політики тогочасних дум<sup>231</sup>. Очевидно, що такий підхід дозволяє вийти за межі вузькоінституційного аналізу та побачити місто як складну екосистему, де інтереси громади та владні ініціативи перетиналися у площині матеріального комфорту.

---

<sup>228</sup> Константінова В. М. Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861–1904 роки). Запоріжжя, 2010. 596 с.

<sup>229</sup> Білоконь М. В. Органи державного управління та місцеве самоврядування в Російській імперії. Харків, 2002. 210 с.

<sup>230</sup> Бондаренко О. В. Міста Наддніпрянської України за імперської доби. Кропивницький, 2021. 364 с.

<sup>231</sup> Бондаренко О. В. Міське самоврядування Наддніпрянської України в історіографічному дискурсі імперської доби. 2020. С. 16–21.

Одним із центральних напрямів, де самоврядування змогло проявити себе найяскравіше, став розвиток міського благоустрою. Цікаво, що в сучасних роботах благоустрій сприймається не лише як набір технічних маніпуляцій, а як фундаментальний елемент нової міської культури<sup>232</sup>. Муніципальна влада активно спрямовувала кошти на брукування вулиць камінням, прокладання тротуарів, розбивку міських садів, затишних скверів та бульварів, а також на вуличне освітлення та вивезення сміття<sup>233</sup>. Як переконливо доводять у своїх розвідках Д. Чорний та Т. Водотика, такі заходи мали прямий вплив на трансформацію способу життя містян, прищеплюючи їм нові стандарти комфорту та гігієни повсякденності<sup>234</sup>. Можна сказати, що завдяки благоустрою міське середовище поступово набувало рис справжнього європейського урбаністичного життя, де зовнішній лоск вулиць корелював із внутрішніми змінами у свідомості мешканців.

До того ж, сучасні дослідники роблять особливий акцент на тому, наскільки важливою була політика створення відкритих громадських просторів. Праці О. Прищепи наочно ілюструють, що на Правобережній Україні самоврядні органи енергійно підтримували культурне довкілля: опікувалися театрами, відкривали бібліотеки та народні дома, дбали про громадські клуби та сади<sup>235</sup>. Дослідниця справедливо підкреслює, що ці локації мали не лише рекреаційне значення для відпочинку, а й ставали потужними осередками суспільної комунікації, де гартувалася модерна

---

<sup>232</sup> Бондаренко О., Домнін Д. Міські фінанси Наддніпрянської України (1785–1917). 2025. С. 10–19.

<sup>233</sup> Вільшанська О. Л. Повсякденне життя міст України наприкінці XIX – на початку XX ст. Київ, 2011. 19 с.

<sup>234</sup> Глизь Ю. І. Київська міська дума: розбудова модерного міста (1871–1917 рр.). Київ, 2019. 216 с.

<sup>235</sup> Глизь Ю. І. Фінансова діяльність Київської міської думи (1871–1914 рр.). Український історичний журнал. 2015. № 4. С. 37–59.

міська ідентичність<sup>236</sup>. У цьому контексті впорядкування міського простору виступає як важливий інструмент соціокультурної модернізації всього суспільства, оскільки саме тут відбувалася публічна презентація нових соціальних ролей.

Окреме і вельми вагоме місце в сучасній науці посідає питання розвитку освіти та мережі культурних установ. Фахівці наголошують на тому, що міські думи брали на себе левову частку фінансування будівництва початкових шкіл, бібліотек та музеїв<sup>237</sup>. Приміром, у працях Ю. Глизя, де прискіпливо вивчається діяльність Київської міської думи, ми бачимо, як наприкінці XIX ст. муніципальні органи фактично з нуля розбудовували мережу професійних училищ, лікарень та просвітницьких закладів<sup>238</sup>. Саме завдяки системі самоврядування було закладено фундамент тієї освітньої та медичної інфраструктури, яка стала основою модерного міста. Слід додати, що ці заклади виконували роль своєрідних центрів тяжіння для інтелігенції, яка своєю чергою впливала на формування міського культурного коду.

Разом з тим, у сучасних розвідках соціокультурна стратегія муніципалітетів аналізується ще й крізь призму формування громадянського суспільства. Вчені переконані, що активність дум створювала сприятливий ґрунт для громадських ініціатив, благодійності та появи різноманітних професійних товариств<sup>239</sup>. Таким чином, міське самоврядування ставало своєрідним містком між суворим державним апаратом та місцевою громадою, допомагаючи людям швидше інтегруватися у нові соціальні практики модерної епохи<sup>240</sup>. Безперечно, цей процес сприяв зростанню

---

<sup>236</sup> Чорний Д. М. По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України. Харків, 2007. 304 с.

<sup>237</sup> Черемісін О. В. Міське самоврядування на Півдні України в 1785–1917 рр. Херсон, 2017. 582 с.

<sup>238</sup> Реєнт О. П. Від мурів до бульварів: творення модерного міста в Україні. Київ, 2019. 608 с.

<sup>239</sup> Водотика Т. С. Модернізаційні та урбанізаційні процеси на Півдні України. 2016. С. 201–220.

<sup>240</sup> Черемісін О. В. Міське самоврядування на Півдні України. Херсон, 2017. 582 с.

громадянської свідомості, оскільки мешканці міст дедалі частіше відчували свою причетність до управління спільним простором.

Надзвичайно важливим аспектом роботи муніципальних інституцій була також охорона здоров'я та санітарна безпека. Сучасні історики зауважують, що стрімке зростання населення неминуче призводило до антисанітарії та спалахів епідемій<sup>241</sup>. У цій ситуації саме міські думи взяли на себе роль кризових менеджерів: вони організовували санітарні служби, відкривали амбулаторії, дезінфекційні пункти та будували водогони<sup>242</sup>. Як демонструють у своїх працях В. Молчанов та О. Вільшанська, зусилля муніципалітетів у медичній сфері не просто рятували життя, а й докорінно змінювали повсякденні звички мешканців міст<sup>243</sup>. Варто зауважити, що санітарні реформи часто стикалися з опором традиціоналістів, проте послідовна політика дум врешті-решт перемогла, забезпечивши містам вищий рівень біологічної безпеки.

До того ж, у сучасному науковому полі все більше уваги приділяється зв'язку між благоустроєм та бажанням влади створити репрезентативний, «європейський» образ міста. Дослідники зазначають, що думи прагнули до певної урбаністичної естетики, що відповідала б кращим закордонним стандартам<sup>244</sup>. Саме через це величезні ресурси вкладалися в озеленення головних магістралей, облаштування площ фонтанами та яскраве вуличне освітлення<sup>245</sup>. У такому світлі благоустрій розглядається вже не тільки як технічна потреба, а як засіб символічної демонстрації модерності міста.

---

<sup>241</sup> Константінова В. М. Урбанізація: південноукраїнський вимір. Запоріжжя, 2010. 596 с.

<sup>242</sup> Прищепа О. П. Міста Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. Рівне, 2010. 267 с.

<sup>243</sup> Нікітін Ю. О. Пореформені міста Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній. Суми, 2016. 320 с.

<sup>244</sup> Чорний Д. М. По лівий бік Дніпра. Харків, 2007. 304 с.; Водотика Т. С. Особливості модернізаційних процесів у містах Наддніпрянщини. 2013. С. 159–172.

<sup>245</sup> Єлісеєва Л. В. Особливості трансформації бюджетної та податкової політики міських муніципалітетів України. 2011. С. 38–45.

Можна припустити, що візуальна привабливість міст була формою конкуренції між різними регіональними центрами за інвестиції та статус.

Розглядаючи досвід Півдня України, можна побачити, що Одеса, Миколаїв та Катеринослав були справжніми флагманами у формуванні громадського простору<sup>246</sup>. О. Черемісін наголошує на тому, що тамтешні думи не шкодували грошей на театри, розкішні будівлі бірж та бібліотеки<sup>247</sup>. Це свідчить про те, що соціокультурна політика була частиною великого плану інтеграції українських міст у загальноєвропейський модернізаційний простір<sup>248</sup>. Південні міста, завдяки своєму космополітичному характеру, часто випереджали центральні регіони у впровадженні новітніх архітектурних та соціокультурних тенденцій.

Звісно, неможливо оминати увагою і фінансовий бік медалі. Роботи Л. Єлісєєвої, О. Карліної та В. Орлика наочно показують, що будь-який політ соціокультурної думки залежав від наповненості міського бюджету<sup>249</sup>. Громадські споруди, лікарні та школи будувалися за рахунок місцевих податків та складних кредитних схем<sup>250</sup>. Водночас варто визнати, що прискіпливий державний контроль над гаманцями громад часто стримував масштаби навіть найперспективніших проєктів<sup>251</sup>. Це створювало ситуацію постійного пошуку балансу між муніципальною автономією та імперським наглядом, що нерідко призводило до затягування будівництва важливих об'єктів.

Сучасна історіографія також акцентує на тому, що самоврядування відіграло велику роль у збереженні культурної пам'яті. Муніципалітети

---

<sup>246</sup> Карліна О. М. Фінанси територіальних громад Волинської губернії. Луцьк, 2015. С. 26–52.

<sup>247</sup> Орлик В. М. Фінансова політика Російської імперії в українських губерніях у XIX ст. Київ, 2006. С. 85–95.

<sup>248</sup> Бортніков В. І. Органи державної влади та місцевого самоврядування на Волині. Луцьк, 2015. 480 с.

<sup>249</sup> Цибуленко Л. О. Органи самоврядування Одеси, Миколаєва, Херсону у розбудові муніципальної власності. Херсон, 2003. 159 с.

<sup>250</sup> Щерба Т. О. Міське самоуправління на Правобережній Україні. Донецьк, 2001. 29 с.

<sup>251</sup> Реєнт О. П. Від мурів до бульварів. Київ, 2019. 608 с.

опікувалися архітектурними пам'ятками, підтримували музеї та знакові культурні заходи, формуючи символічний простір міста<sup>252</sup>. Власне, благоустрій і культура сьогодні сприймаються як чинники, що створили ту історичну спадщину, якою ми захоплюємося зараз<sup>253</sup>. На думку вчених, діяльність дум у цьому напрямі заклала підвалини для формування місцевого патріотизму та ідентичності, які стали важливими факторами суспільного розвитку у наступні десятиліття.

На думку О. Реєнта та його колег, модерне місто — це надскладний організм, де камінь будівель нерозривно пов'язаний із повсякденною поведінкою людей<sup>254</sup>. Міські думи через нові парки та площі фактично диктували нові моделі дозвілля та соціальної взаємодії<sup>255</sup>. Саме тоді зародилися сучасні форми міського відпочинку та публічного життя, які стали невід'ємною частиною великої модернізації. Важливо підкреслити, що ця трансформація торкнулася не лише еліти, а й поступово проникала у середовище середніх верств населення та робітництва, змінюючи їхні уявлення про прийнятне дозвілля.

Додатково варто звернути увагу на роль міської архітектури як дзеркала соціокультурних амбіцій. Сучасні дослідження вказують на те, що споруди театрів, дум та навчальних закладів мали на меті не лише виконувати функціональні завдання, а й справляти потужне естетичне враження<sup>256</sup>. Архітектурний еkleктизм та модерн, що панували на вулицях міст, відображали динаміку епохи та готовність місцевих громад до інновацій<sup>257</sup>. У цьому контексті кожна нова будівля, зведена за підтримки

---

<sup>252</sup> Бондаренко О. Повсякденне життя міського населення Наддніпрянської України у сучасному історіографічному дискурсі. Ізмаїл, 2022. С. 9–19.

<sup>253</sup> Вільшанська О. Л. Повсякденне життя міст України. Київ, 2011. 19 с.

<sup>254</sup> Прищепа О. П. «Місця зустрічі»: культурне довкілля міст Правобережної України. Рівне, 2019. 688 с.

<sup>255</sup> Константінова В. М. Урбанізація: південноукраїнський вимір. Запоріжжя, 2010. 596 с.

<sup>256</sup> Малаков Д. В. Архітектор Городецький. Київ, 1999. 312 с.

<sup>257</sup> Ясієвич В. Є. Архітектура України на межі XIX – XX ст. Київ, 1988. 272 с.

міського самоврядування, ставала частиною великого тексту міського простору, який прочитується дослідниками і сьогодні.

Поряд із цим, історики дедалі частіше розглядають проблему доступності соціокультурної інфраструктури для різних соціальних груп. Виявляється, що попри прагнення до всезагальної модернізації, рівень благоустрою периферійних районів часто суттєво відрізнявся від центральних частин міст<sup>258</sup>. Це створювало певну соціальну напругу, яку міські думи намагалися нівелювати через розширення мережі народних шкіл та безкоштовних лікарень<sup>259</sup>. Такі кроки свідчать про поступове усвідомлення владою важливості соціальної інклюзії як запоруки стабільного розвитку урбаністичного середовища.

Нарешті, слід згадати про регіональні нюанси, які суттєво впливали на успішність муніципальних ініціатив. Дослідники підкреслюють, що великі мегаполіси на кшталт Києва чи Харкова модернізувалися значно швидше за провінцію через свій колосальний економічний потенціал<sup>260</sup>. Проте, як не крути, навіть у невеликих містах діяльність самоврядування запускала процеси оновлення громадського простору, хоча й у менших масштабах<sup>261</sup>. Цей аспект є надзвичайно важливим для розуміння загальної картини модернізації Наддніпрянщини, де кожен регіон мав свою специфіку та темпоритм змін.

Підсумовуючи, можна сказати, що сучасна наука бачить у муніципальних інституціях Наддніпрянщини ключових архітекторів соціокультурних трансформацій. Міські думи були тими двигунами, що тягнули вперед освіту, медицину та благоустрій<sup>262</sup>. У межах актуальних

---

<sup>258</sup> Водотика Т. С. Простір міста, простір в місті: соціотопографія міст Наддніпрянської України. 2015.

<sup>259</sup> Молчанов В. Б. Державна політика у сфері охорони здоров'я в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.). Київ, 2010.

<sup>260</sup> Киридон А. М. Громадянське суспільство: історичний аспект. Київ, 2007.

<sup>261</sup> Харлан О. В. Формування архітектурно-планувальної структури міст Південної України. Дніпро, 2018.

<sup>262</sup> Черемісін О. В. Міське самоврядування на Півдні України. Херсон, 2017. 582 с.

досліджень їхня робота розглядається як фундамент формування історичного обличчя наших міст та матеріальне втілення модернізації імперської доби<sup>263</sup>. Отже, діяльність органів самоврядування постає перед нами як багатогранний процес, що заклав основи сучасної міської цивілізації в Україні.

---

<sup>263</sup> Бондаренко О. В. Міста Наддніпрянської України за імперської доби. Кропивницький, 2021. 364 с.

## ВИСНОВКИ

У результаті проведеного комплексного аналізу історіографічного дискурсу щодо діяльності міських самоврядних інституцій Наддніпрянської України (1870–1917 рр.) у контексті процесів урбаністичної модернізації, було сформульовано наступні концептуальні висновки та розгорнуті положення наукового пошуку:

1. На основі комплексного аналізу етапів наукового розроблення проблеми та інформативного потенціалу джерельної бази встановлено, що історіографічний дискурс діяльності міських самоврядних інституцій Наддніпрянської України пройшов тривалу і неоднорідну еволюцію, зумовлену зміною політичних режимів та наукових парадигм. З'ясовано, що дореволюційна історіографія заклала фундамент вивчення муніципальної проблематики через призму формально-юридичного аналізу, де самоврядування розглядалося переважно як адміністративний додаток до державної системи. Радянський період, попри значне ідеологічне навантаження та фокусування на класовій боротьбі в містах, відіграв важливу роль у накопиченні масивів первинних статистичних даних про промисловий розвиток, хоча й нівелював конструктивну роль дум та управ. Сучасна українська історіографія здійснила справжній «урбаністичний поворот», змістивши фокус із сухих показників на вивчення міста як складного соціального організму та центру матеріальної культури. Джерельний комплекс дослідження, що включає законодавчі акти, матеріали діловодства міських управ та періодичну пресу, оцінюється як багатофункціональний і достатній для багатоаспектної реконструкції муніципальної політики. Перспективним напрямом подальших наукових пошуків у цьому контексті вбачається розширення джерельної бази за рахунок залучення еґо-документів (щоденників, епістолярію муніципальних діячів) та матеріалів особових

фондів інженерів і архітекторів. Це дозволить відійти від узагальнених описів і перейти до мікроісторичного аналізу, що відкриває нові можливості для розуміння персональної мотивації акторів модернізації та виявлення прихованих механізмів прийняття управлінських рішень на локальному рівні.

2. Обґрунтування методологічних підходів та уточнення понятійно-категоріального апарату в межах історіографічного дискурсу засвідчило глибоку трансформацію наукових поглядів на сутність міського розвитку в системі координат модернізаційних процесів. Встановлено, що категорія «урбаністична модернізація» в сучасній науці перестала трактуватися лише як технічне оновлення інфраструктури; натомість вона інтерпретується як фундаментальний процес зміни матеріальної культури, ментальності містян та соціальних ієрархій. Методологічний апарат дослідження, побудований на поєднанні системного, інституційного та цивілізаційного підходів, дозволив з'ясувати, що в науковому дискурсі міське самоврядування постає як головний суб'єкт, що творчо адаптував імперське правове поле до конкретних потреб локальних громад. Уточнено, що поняття «муніципальна політика» в історіографії останніх десятиліть дедалі частіше розглядається через призму теорії «права на місто», де громада виборює контроль над стратегічними ресурсами. Подальші наукові пошуки потребують ширшого застосування методів порівняльної історіографії та компаративного аналізу. Це дасть змогу зіставити модернізаційні дискурси Наддніпрянщини з аналогічними процесами в підавстрійській Галичині або країнах Центральної Європи, що дозволить виявити специфічні особливості українського контексту та його інтегрованість у загальноєвропейський цивілізаційний простір. Такий підхід сприятиме створенню цілісної картини розвитку міської матеріальної культури, вільної від вузьконаціональних чи імперських наративів.

3. Наукові інтерпретації становлення міських дум та їхнього правового статусу в історіографічному вимірі демонструють наявність стійких дискусій щодо реального обсягу автономії місцевої влади в умовах жорсткого

імперського тиску. З'ясовано, що в науковому дискурсі реформи 1870 та 1892 років розглядаються як дві протилежні стратегії держави: лібералізація муніципального життя та наступна бюрократична централізація. Проте аналіз наукових праць останніх років доводить, що муніципальні органи змогли сформувати гнучку та життєздатну систему управління, яка за своєю ефективністю часто перевершувала державну адміністрацію. В історіографії встановлено, що правовий статус самоврядування був не сталою юридичною величиною, а результатом постійного діалогу та часто відкритого конфлікту між громадою та імперським центром. Майбутні розвідки мають бути зосереджені на дослідженні «практичного права» — детальному аналізі журналів засідань міських дум та листування управ, що демонструють реальні практики інтерпретації державних законів для реалізації інфраструктурних проєктів. Подальше опрацювання теми в цьому напрямі дозволить глибше розкрити правову суб'єктність міських громад і доповнити історіографічний дискурс новими даними про юридичну культуру самоврядування. Це має особливе значення для сучасної експертизи об'єктів історичної спадщини, оскільки дозволяє реконструювати правову логіку створення та функціонування пам'яток муніципального значення.

**4.** Вивчення наукової рефлексії щодо фінансово-господарської бази міських дум та управ дозволило виявити перехід у науковому дискурсі від простого опису статей бюджету до глибокого аналізу стратегій муніципального інвестування. В історіографії доведено, що фінансова спроможність була визначальним фактором успіху модернізації матеріального світу, оскільки дозволяла громадам виступати самостійними замовниками інновацій. Встановлено, що в сучасних дослідженнях особлива увага приділяється феномену муніципальних позик та викупу приватних концесій, що трактується як вияв зрілості міських еліт та їхньої здатності до стратегічного планування. З'ясовано, що в наукових працях останніх десятиліть економічний аспект муніципальної діяльності почав розглядатися не лише як фінансовий показник, а й як чинник формування соціального

капіталу громади. Подальші наукові пошуки в цьому напрямку потребують більш детального вивчення взаємодії муніципального бюджету з приватними меценатськими фондами та благодійними капіталами. Перспективним вбачається аналіз того, як поєднання публічних фінансів та приватних ініціатив впливало на збереження та розвиток міської нерухомості, що дозволить вийти на рівень експертної оцінки об'єктів історичної спадщини через призму їхньої первинної економічної рентабельності та інвестиційної привабливості в епоху модерну.

5. Аналіз ролі самоврядування у трансформації матеріального простору та розбудові інженерних мереж в історіографічному дискурсі свідчить, що ці процеси розглядаються вченими як візуальне та технічне втілення ідеї цивілізаційного прогресу. Встановлено, що в науковому дискурсі будівництво водогонів, електростанцій та впровадження електричного трамвая інтерпретується як «матеріальна революція», що докорінно змінила архітектурну логіку та санітарний стан українських міст. З'ясовано, що в історіографії архітектурний стиль модерн нерозривно пов'язується з муніципальною політикою формування громадських центрів та престижних просторів. Водночас історіографічний аналіз виявив певну диспропорцію у вивченні технічної спадщини: увага вчених переважно зосереджена на парадних об'єктах великих центрів, тоді як провінційна інженерна інфраструктура залишається малодослідженою. У зв'язку з цим, подальші наукові пошуки мають бути спрямовані на інвентаризацію та експертну оцінку утилітарних об'єктів міського господарства (водонапірних веж, трамвайних депо, насосних станцій). Це дозволить включити промислову архітектуру муніципального підпорядкування до широкого контексту історії матеріальної культури та розробити рекомендації щодо їхньої сучасної ревіталізації як об'єктів історичної пам'яті.

6. Оцінка внеску муніципальних інституцій у соціокультурну сферу та благоустрій в межах історіографічного дискурсу дозволила зробити висновок про формування в цей період концепції «гуманістичного міста». Дослідники

довели, що підтримка освіти, медицини та створення паркових зон були не лише гуманітарними кроками, а й засобами легітимізації міської влади та інструментами формування нової міської ідентичності. Встановлено, що в наукових працях благоустрій розглядається як елемент репрезентації успішності громади, де кожен парк чи сквер ставав об'єктом матеріальної культури з високим ідеологічним навантаженням. Подальше опрацювання теми вимагає посилення уваги до питань експертизи соціокультурних об'єктів, створених думами (шкіл, лікарень, бібліотек), які часто перебувають у зоні ризику через сучасну забудову. Рекомендується в майбутніх розвідках інтегрувати історіографічні дані з методами архітектурної експертизи, щоб забезпечити наукове обґрунтування збереження цих об'єктів як цілісних ансамблів муніципальної спадщини. Узагальнюючи, можна стверджувати, що історіографічний дискурс теми є відкритим для нових міждисциплінарних підходів, де поєднання класичного історичного аналізу з експертизою матеріальних об'єктів дозволить не лише вивчити минуле, а й зберегти його свідчення для майбутньої відбудови та розвитку міського простору України.

## СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Бетлій О.В. Міська історія: окреслення дослідницького поля // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки». Харків, 2018. Вип. 26. С. 9–17.
2. Білівненко С. М., Константинова В. М., Леп'явко С. А. та ін. Нариси з історії Нікопольського району (від найдавніших часів до початку XX століття). Київ–Нікополь–Запоріжжя: «Тандем-У», 2002. 399 с.
3. Білоконь М. В. Органи державного управління та місцеве самоврядування в Російській імперії у другій половині XIX ст. (на матеріалах Лівобережної України): історико-правове дослідження : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Харків, 2002. 210 с.
4. Бондаренко О. В. Взаємини міських самоврядних інституцій та органів державної влади Російської імперії дореформеної доби у сучасній історіографії. *Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки*. 2013. Вип. 22 (275). С. 7–12.
5. Бондаренко О. В. Дорадянська історіографія фінансової діяльності міського самоврядування Новоросії (1785–1870 рр.). *Етнічна історія народів Європи*. 2010. Вип. 32. С. 74–84.
6. Бондаренко О. В. Міське самоврядування Наддніпрянської України останньої чверті XVIII – початку XX ст. в історіографічному дискурсі імперської доби. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*. 2020. Вип. 2 (145). С. 16–21.
7. Бондаренко О. В. Радянська історіографія діяльності міського самоврядування у фінансовій сфері (1785–1870 рр.). *Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки*. 2011. Вип. 202, ч. 4. С. 10–16.
8. Бондаренко О. Економічний розвиток міст Наддніпрянської України в 1785–1917 р.у сучасній вітчизняній історіографії. *Науковий вісник*

*Ізмаїльського державного гуманітарного університету: збірник наукових праць. Серія: Історичні науки Ізмаїл. № 50. 2020. С. 116–124. DOI 10.31909/26168774.2020-(50)-1 .*

9. Бондаренко О. Повсякденне життя міського населення Наддніпрянської України 1785–1917 рр. у сучасному історіографічному дискурсі. *Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету: збірник наукових праць. Серія: Історичні науки. Ізмаїл: РВВ ІДГУ, 2022. Вип. 59. С. 9–19.*

10. Бондаренко О. Фінансова діяльність органів міського самоврядування Наддніпрянської України в 1785–1917 рр. як об'єкт сучасних історичних досліджень. *Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. Випуск 63. Київ. 2021. С. 1–8.*

11. Бондаренко О., Домнін Д. Міські фінанси Наддніпрянської України (1785–1917): сучасний історіографічний дискурс категорія. Актуальні питання гуманітарних наук. Дрогобич: Видавничий дім «Гельветика», 2025. Вип. 92. Том 1. 368 с. С. 10-19.

12. Бондаренко О.В. Міста Наддніпрянської України за імперської доби (1785–1917 рр.): історіографічний дискурс: монографія. Кропивницький: Видавець Лисенко В.Ф., 2021. 364 с.

13. Бондаренко О.В. Радянська історіографія взаємин міського самоврядування з органами державної влади у Російській імперії в 1775–1870 рр. // Наукові записки з української історії:Збірник наукових статей. Вип. 33. Переяслав-Хмельницький, 2013. С.263–267.

14. Бортніков В. І. Органи державної влади та місцевого самоврядування на Волині (кінець XVIII — початок XX ст.). Луцьк: СЛУ ім. Лесі Українки, 2015. 480 с.

15. Верменич Я.В. Історична урбаністика в Україні: теорія містознавства і методика літочислення. К.: Інститут історії України НАН України, 2011. 306 с.

16. Вільшанська О. Л. Повсякденне життя міст України наприкінці XIX – на початку XX ст.: європейські впливи та українські національні особливості: автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. К., 2011. 19 с.
17. Водотика Т.С. Модернізаційні та урбанізаційні процеси на Півдні України (друга половина XIX – початок XX ст.). // Регіональна історія України: Зб. наук. ст. К., 2016. Вип. 10. С. 201–220.
18. Водотика Т.С. Особливості модернізаційних процесів у містах Наддніпрянщини другої половини XIX ст.: нові джерельні пошуки. // Регіональна історія України: Зб. наук. ст. К., 2013. Вип. 7. С. 159–172.
19. Глизь Ю. І. Київська міська дума: розбудова модерного міста (1871–1917 рр.) : монографія. Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2019. 216 с.
20. Глизь Ю. І. Фінансова діяльність Київської міської думи (1871–1914 рр.) // Український історичний журнал. 2015. № 4. С. 37–59.
21. Головка О.М. Харківське міське самоврядування у 1893–1917 роках: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Харків, 1997. 18 с.
22. Горбачов В. П. Міське самоврядування в Україні (за реформою 1870 року): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Харків, 1995. 19 с.
23. Губицький Л. В. Торгівля Київської губернії (1793–1861 рр.): монографія. Київ: Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2018. 388 с
24. Гуржій І. О. Соціально-економічне становище, етнічний склад і діяльність купецтва міста Києва в XIX ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. К., 2011. 19 с.
25. Двуреченська О.С. Органи міського самоврядування Катеринослава: формування, структура та напрями діяльності (кінець XVIII – початок XX ст.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01; Національний гірничий ун-т. Д., 2007. 223 с.

26. Двуреченська О.С. Органи міського самоврядування Катеринослава: формування, структура та напрями діяльності (кінець XVIII – початок XX ст.). Дніпропетровськ, 2006. 169 с.
27. Добржанський С. О. Бюджети міст Правобережної України: динаміка змін в умовах реалізації реформ другої половини XIX ст. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. 2017. Вип. 27. С. 82–93.
28. Донік О.М. Україна: у складі двох імперій (остання чверть XVIII – перша половина XIX ст.). К., 2011. 248 с.
29. Дорошева А.О. Самоврядування в приморських містах Півдня України у другій половині XIX ст. автореф. дис ... канд. іст. наук: 07.00.01; Одеський національний ун-т ім. І.І.Мечникова. О., 2009. 16 с.
30. Єлісєєва Л. В. Особливості трансформації бюджетної та податкової політики міських муніципалітетів України в XIX – на початку XX ст. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія: Економіка. 2011. Вип. 18. С. 38–45.
31. Єлісєєва Л. В. Становлення та розвиток місцевих фінансів у Російській імперії наприкінці XVIII – на початку XX ст. : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.08. Київ, 2010. 20 с.
32. Єсюнін С. М. Міста Подільської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст.: соціальна інфраструктура, адміністративний та економічний аспекти: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01; Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка. Кам'янець-Поділ., 2011. 20 с.
33. Забудова Києва доби класичного капіталізму / Беломесяцев А. Б., Єрофалов Б. Л., Ієвлева В. П. та ін. Київ: Варто, 2012. 559 с.
34. Задорожнюк А. Б., Реєнт О. П. Промислове виробництво в містах і містечках Подільської губернії кінця XVIII – початку XX ст. К.: Інститут історії України, 2008. 270 с.
35. Істоміна А. О. Фінансова політика уряду Російської імперії в Україні (1861–1917 рр.): історіографія : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06. Переяслав, 2020. 22 с.

36. Кавун М. Походження та рання історія міста Катеринослава: автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01. Історія України; Дніпропетровськ, 2003. 21 с.
37. Карліна О. М. Фінанси територіальних громад Волинської губернії у ХІХ – на початку ХХ ст. *Територіальні фінансові ресурси Західного прикордонного регіону України: історія, сьогодення, перспективи*. Луцьк : Вежа-Друк, 2015. С. 26–52.
38. Карліна О. О. Доходи і видатки повітових міст Волинської губернії наприкінці ХVІІІ – в середині ХІХ ст. *Історичні студії Волинського національного університету імені Лесі Українки*. 2009. Вип. 1. С. 16–22.
39. Кондрацька Н.М. Концепції місцевого самоврядування: системно-структурний аспект. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки. Вип. 5(1). Херсон, 2015. С. 83–84.
40. Константинова В. М. Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861–1904 роки). Запоріжжя: АА Тандем, 2010. 596 с.
41. Коробка В.М. Громадське управління у містах Катеринославської губернії (1870–1914 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Донецьк, 2010. 20 с.
42. Лазанська Т.І. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики ХІХ ст.). К., 1999. 282 с.
43. Марченко О.М. Міське самоврядування на півдні України у другій половині ХІХ ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Одеса, 1997. 17 с.
44. Молчанов В.Б. Життєвий рівень міського населення Правобережної України (1900–1914 рр.). Київ: Інститут історії України НАН України, 2005. 318 с.
45. Молчанов В.Б. Життєвий рівень представників науково-освітньої сфери в Правобережній Україні у ХІХ – на початку ХХ ст. *Пробл. історії України ХІХ – початку ХХ ст.* К., 2004. Вип. 7. С. 55-74.

46. Надибська С. Б. Соціально-економічний розвиток міст Південної України в 1861–1900 рр. (за матеріалами Херсонської та Катеринославської губерній): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 Одеський національний ун-т ім. І.І.Мечникова. Одеса, 2005. 17 с.

47. Небрат В. В. Історико-фінансові дослідження в українській економічній думці XIX – початку XX ст. *Економіка України*. 2013. № 3. С. 77–85 ; № 4. С. 80–89.

48. Нікітін Ю. О. Пореформені міста Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній у другій половині XIX ст.: історичний аспект самоврядування : монографія. Суми : Мрія, 2016. 320 с.

49. Орлик В. М. Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період : монографія. Кіровоград : Поліграф-Терція, 2007. 336 с.

50. Орлик В. М. Фінансова політика Російської імперії в українських губерніях у XIX ст. (історіографія проблеми). *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* Київ, 2006. Вип. 11. С. 85–95.

51. Орлик С. В. Проблеми формування бюджету міста Тернополя періоду російської окупації в часи Першої світової війни. *Тернопіль*. 2017. С. 151–157.

52. Орлик С. В. Фінансова політика російського уряду на окупованих територіях Галичини і Буковини в період Першої світової війни (1914–1917 рр.) : монографія. Біла Церква : Пшонківський О. В., 2018. 370 с.

53. Пасічник Н. О. Фінансова і фінансово-правова наука і освіта в Наддніпрянській Україні в XIX – на початку XX століття: монографія Кропивницький: Видавництво «Код», 2018. 434 с.

54. Плаксі Т. М. Міське самоврядування Середньої Наддніпрянщини в другій половині XIX — на початку XX ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Запоріжжя, 2001. 20 с.

55. Портнова Т. Еволюція міського середовища Катеринослава кінця XIX – початку XX ст. [Електронний ресурс]

<http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/144-tetiana-portnova-evolyutsiya-miskoho-ser>

56. Прищеп О. П. «Місця зустрічі»: культурне довкілля міст Правобережної України (кінець XVIII — початок XX ст.): монографія. Рівне: М. Дятлик, 2019. 688 с.

57. Прищеп О. П. Міста Волині у другій половині XIX — на початку XX ст. Рівне : ПП ДМ, 2010. 267 с.

58. Реєнт Від мурів до бульварів: творення модерного міста в Україні (кінець XVIII — початок XX ст.) / Відп. ред. О. П. Реєнт. — К.: Інститут історії України НАН України, 2019. — 608 с.:

59. Реєнт О.П. Україна XIX–XX століть. Роздуми та студії історика. Корсунь-Шевченківський, 2009. 486 с.

60. Седляр А. Діяльність органів міського громадського управління Волинської та Подільської губерній у сфері соціальної опіки (кінець XIX — початок XX ст.) // Волинські історичні записки.: зб. наук. праць. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2008. Т. 1. С. 166–169.

61. Скороход О. В. Економічна політика російського уряду на Півдні України у дореформений період: історіографія: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06; Переяслав-Хмельницький, 2018. 266 с.

62. Цибуленко Л. О. Органи самоврядування Одеси, Миколаєва, Херсону у розбудові муніципальної земельної та виробничої власності в кінці XIX — на початку XX ст. Херсон: Айлант, 2003. 159 с.

63. Черемісін О. В. Міське самоврядування на Півдні України в 1785–1917 рр.: монографія. Херсон: Олді-плюс, 2017. 582 с.

64. Чорний Д. М. По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець XIX — початок XX ст.). Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2007. 304 с.

65. Шара Л. М. Чернігівська міська дума (70–90-і роки XIX ст.). Чернігів: Видавець Лозовий В. М., 2010. 224 с.

66. Шляхов О. Б. Україна в умовах модернізації та загострення соціального конфлікту (кінець XIX – початок XX ст.). Дніпропетровськ, 2016. 399 с.

67. Щерба Т. О. Міське самоуправління на Правобережній Україні у другій половині XIX ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Донецьк, 2001. 29 с.